

מקשיחות והדחקה לשיח המצוקה

מחברי המאמר

עוז אלמוג
(מבוסס על ספרו "פרידה משרוליק - שינוי ערכים
באליטה הישראלית")

נוצר ב-6/3/2009 | עודכן לאחרונה ב-11/11/2009

פריד בקומונה

מדע הפסיכולוגיה המודרני נוסד בגרמניה ברבע האחרון של המאה התשע עשרה, אך רק כאשר קם לו 'נביא' גאוני וכריזמתי בדמותו של הפסיכואנליטיקן ד"ר זיגמונד פרויד, חדרה הפסיכולוגיה לתודעת הציבור בעוצמה ובמהירות שלא ישועחו, ובתוך עשורים ספורים נעשתה 'מגנט' חברתי ומדעי ששינה את פני התרבות המערבית כולה.

עבודתו של פרויד הושלמה בתחילת המאה העשרים ('פשר החלומות' יצא לאור ב-1899), אולם רק בשנות העשרים החלו רעיונותיו להיות נפוצים ברבים וכוכב המדעי והחברתי דרך.

אחרי מלחמת העולם הראשונה חלה התפתחות כמותית ואיכותית במחקר ובטיפול הרפואי-הקליני הפסיכולוגי והפסיכיאטרי. 'אנשי בשורה', דוגמת קרל יונג, אלפרד אדלר, קורט לוינ, ברוס פרדריק סקינר וגוסטב לה-בון, הוסיפו תובנות על נפש האדם והתנהגותו ועוררו עימותים מדעיים שהעשירו את הפסיכולוגיה וליבו את הבערה האינטלקטואלית והרגשית שהיא הציתה. משנות העשרים ואילך החל לעלות בהתמדה מספרם של הפסיכולוגים, בעיקר בארצות הברית, שהייתה עד מהרה ל"ממלכת הפסיכולוגיה". מה שהחל כצמיחה הדרגתית הואץ משנות הארבעים ואילך והיה למהפכה מדעית ואינטלקטואלית של ממש.

כידוע, פרויד היה יהודי במוצאו, והיה טבעי אפוא שתורתו תטביע חותם על תודעתם של בני עמו. אך, למעשה, האורתודוקסיה היהודית ראתה בכתביו ספרי מינות וכפירה, מאחר שנחשפה בהם 'האשליה הדתית', וגם על אנשי התנועה הציונית במזרח אירופה היתה לתורתו השפעה מעטה בלבד. חותם של ממש היא טבעה בעיקר ביהודי ארצות הברית, שהתרחקו מן הדת והושפעו מהקסם שהילכה הפסיכואנליזה על החברה האמריקנית. יחסם של אנשי העליות השנייה והשלישית לפסיכולוגיה היה דו-ערכי. מצד אחד, ההתפלספות הפסיכולוגית עמדה בסתירה לארצות, לגשמיות ולפרודוקטיביות של האתוס האנטי-גלותי והעיסוק במצוקות היחיד ובמימוש עצמי עמד בסתירה ערכית לקולקטיביזם הציוני והסוציאליסטי. בחברה מהפכנית ופוריטנית, שבה היחיד כפוף לרצון הכלל ומסור להגשמת הרעיון הגדול, לא היה מקום לפרטיות, לדחפים ולמכאובים אישיים. מצד אחר, מאחר שהתורה הפרוידיאנית קראה תיגר על דפוסי החשיבה וההתנהגות של הבורגנות האיחפית המסורתית, היא עלתה בקנה אחד עם המהפכנות הציונית והקומוניסטית שפיעמה בחוזקה במתיישבים החלוצים. אפשר שגם אורח החיים האינטימי הקומונלי בקבוצות, בעיקר של אנשי העלייה השלישית, שיצרו דפוסיים חדשים של מערכות יחסים בינאישיים ו'סיר לחץ' קבוצתי, הובילה רבים מהחלוצים להתעניין בתורת הנפש של פרויד. יחסי הקרבה, לצד המתח הרגשי שהוא אחת התולדות של החיים בקבוצה אידיאליסטית, ניכרים בקטעי השיחה והווידיאו ביומני הקבוצות שנכתבו בשנות העשרים, ובמיוחד בקובץ המפורסם 'קהילתנו'. קובץ זה, כפי שנכתב על השער האחורי של המהדורה החדשה, הוא 'פרי הגותם, לבטיהם ומאוייהם של החלוצים הראשונים לתנועת השומר הצעיר בארץ ישראל, שיצא לאור בשנת תרפ"א על ידי "קבוץ א" - כביש חיפה-ג'דה'.

רבים מהחלוצים היו שוחרר השכלה וקריאתם בכתבי פרויד סיפקה את סקרנותם הטבעית ואת רצונם להתעדכן בחידושי התרבות האירופית. כבר בתקופת העלייה השלישית היה פרויד דמות ידועה באירופה. תורתו קסמה במיוחד לאבות 'החינוך המשותף' בתנועה הקיבוצית. החלום האוטופי ליצור אדם חדש, בריא ונקי מפתולוגיות, בעיקר 'פתולוגיות גלותיות', הוביל אותם להיעזר בידע עדכני על התפתחות האישיות, ובכלל זה בתורת האישיות של פרויד. במיוחד הושפע מרוח הפסיכולוגיה אנשי החינוך של תנועת 'השומר הצעיר', שאף העזו לתרגם ספרות הדרכה מינית, שכתב פסיכולוגים אירופים, והיתה אז בבחינת חיזוש מרעיש בנוף התרבות המערבית (ראו בשער 'החזית המשפחתית').

עם זאת, חשוב להדגיש כי פרט להשפעה בתחום החינוך, בעיקרו של דבר לא טבעה הפסיכולוגיה חותם עמוק על צורת החשיבה וההתנהגות של אנשי תנועת העבודה בכלל ושל הקיבוצניקים בפרט. בקומונות הראשונות עוד היה אפשר 'להשתפך' או לנהל שיחות נפש, ואילו בדור השני כבר אסח המוסכמות להרבות מילים, להחצין רגשות או להביע סימני חולשה ומצוקה.

חלוצי הפסיכולוגיה בארץ ישראל

אבי מדע הפסיכולוגיה בפלשתינה היה מקס אייטינגון (1881-1943), תלמידו ומקורבו של זיגמונד פרויד, שעלה ארצה בתחילת שנות השלושים וייסד ב-1933 את החברה הפסיכואנליטית הישראלית וב-1936 את המכון הפסיכואנליטי הישראלי. ב-1935 הוקמה במסגרת אגודת הרופאים החברה הנירופסיכיאטרית, שהניחה את התשתית למדע הפסיכיאטריה בארץ ושיפרה את שיטות הטיפול והרפוי הנפשי.

עד להקמת המדינה היה העיסוק המקצועי בפסיכולוגיה, בשדה המחקר ובשדה היישומי כאחד, נחלתם של מתי מעט. הפסיכולוגים המעטים שפעלו בארץ עסקו ביעוץ חינוכי לסוכנות היהודית, בהכוננה תעסוקתית עבור העיריות המנדטוריות (למשל, 'מכון הדסה' ליעוץ בבחירת מקצוע מסד ב-1946), ופה ושם גם באבחון פסיכומטרי, ענף שהתפתח מאוד באותה תקופה באירופה ובארצות הברית. הוראה אקדמית של פסיכולוגיה התקיימה רק בבית הספר לרפואה, שנסד בירושלים בשנות השלושים, כחלק משיעורי ההעשרה בפסיכואנליזה.

בשנת 1940, לאחר הצטרפותו של הפסיכולוג האיטלקי הנודע פרופסור אנצו בונבנטורה (1891-1948) לסגל המרצים של האוניברסיטה העברית, הורחבו לימודי הפסיכולוגיה. בונבנטורה לא זכה לראות את פרי עמלו כיוון שהוא נהרג בהתקפה של ערבים על אוטובוס של האוניברסיטה שנע להר הצופים. באותם ימים ניתן להשלים תואר מ.א. בפסיכולוגיה רק כמקצוע שני. בהדרגה צורפו לסגל ההוראה מרצים מתחום הפסיכולוגיה הקלינית, החינוכית והפיזיולוגית, והדיסציפלינה המדעית החלה להתרחב.

הלומי קרב כ'נאשמים'

בשנות החמישים חלה התפתחות בתיאוריה, במחקר ובטיפול הפסיכולוגיים, בין השאר בגלל המלחמה הקרה בין שתי המעצמות. הצבא והארגונים החשאיים בארצות הברית העסיקו בתקופה זו פסיכולוגים רבים במיזם ובאימוץ סוכנים ואנשי מודיעין ומימנו חלק נכבד מהמחקרים שנעשו באותה תקופה בתחום הפסיכולוגיה. ההתפתחויות במדע הפסיכולוגיה בארצות הברית השתלבו בתחרות הגוברת בין שתי המעצמות על הגמוניה עלמית. ההישגים במחקר הפסיכולוגי, שהאמריקנים התגדרו בהם, הוסיפו לדימויה העצמי והבינלאומי של אמריקה כחברת מדע מתחכמת העלה בהישגיה על המתחרה הגדולה, ברית המועצות.

העלייה במעמדה של הפסיכולוגיה בארצות המערב, בעיקר כאמצעי מיון מקצועי וטיפול בנפגעי מלחמה, כמעט לא השפיעה על התפתחותה בישראל. במלחמת העצמאות נפתחו (ביוזמתו של פרופסור חיים שיבא) שלוש מחלקות פסיכיאטריות לטיפול בנפגעי 'תגובת קרב', ששיעורם הוערך ב-10%-20% מכל הנפגעים במלחמה; אולם לא ניתן פרסום למחלקות הללו בשל רצונו של הפיקוד להצניע את התופעה כלפי פנים וחץ, וסביר להניח שרבים שנזקקו לטיפול כלל לא הגיעו אליהן. ב-1949, בתום הקרבות, פורקו המחלקות והמסמכים המעידים על קיומן לא השתמרו, לא בארכיון צה"ל ולא בארכיון ההגנה. הספרים המרכזיים של התקופה אינם מזכירים לא את המחלקות האלה ולא את הנפגעים בנפש.

הטיפול הפסיכיאטרי בנפגעי 'תגובת קרב' לא היה מקצועי, בהשוואה לידע שכבר נרכש והצטבר באותם ימים ברחבי העולם, ואיפיו אותו גם ליקויים ארגוניים חמורים. המאמרים המעטים שפורסמו בנושא זה בארץ באותה תקופה בכתב העת המקצועי 'רפואה', שיקפו את היחס השולל והמתנשא להלומי הקרב. הם מתוארים במאמרים אלה כ'נמושות', היפוכנדרים, משתמטים, פסיכופאטים, או כמי 'שלא החזיקו מעמד', אנשים 'נטולי נכונות' חחנית לפעילות מלחמתית. גם כינוי הסלנג - 'לא נרמליים', 'דגים' (מלשון דגנרטים), 'ארטיסטים' (מתחזים, פחדנים ועריקים) שהודבקו בפלמ"ח - ואחר כך גם בצה"ל - ללוחמים שרוחם כשלה לפני הקרב, במהלכו או אחריו, מדגימים את היחס כלפי מי שנראו בהם סימפטומים של לחץ נפשי או טראומה. אי-ההכרה בנכותם של נפגעי הנפש מעידה גם היא על היחס כלפיהם. מקורה של הטלת הסטיגמה בנפגעי הלם הקרב וגם של ההתכחשות למצבם הוא לא רק בורות בנושא אלא גם שיקולים אידיאולוגיים-פוליטיים.

'בית משוגעים'

בשנות החמישים והשישים נחשבו מקצועות הפסיכולוגיה והפסיכיאטריה כמועדים בעיקר לטיפול במקרים קשים של הפרעות נפשיות, ובית החולים לחולי נפש נחשב לסוג של בית סוהר לאנשים בעייתיים ומשונים שיש לבודדם מהחברה.

הלם התרבות וקשיי הקיום של מאות אלפי המהגרים היהודים שהגיעו ארצה בשנותיה הראשונות של המדינה, ובכללם ניצולי שואה, שרבים מהם סבלו ממצוקות נפשיות קשות, לצד ההשפעות הטראומטיות של מלחמת העצמאות, יצרו עומס כבד על המערכת. הממשלה פתחה כמה בתי חולים לטיפול בחולי נפש ובד בבד נפתחו גם כמה מוסדות פרטיים. אך כל אלה היו רק טיפה בים ולא ענו על הצרכים.

הגם שבאותה תקופה כבר היה ידוע על ייסורי התופת הגופניים והנפשיים שעברו היהודים במחנות הריכוז, קשה לומר שיחסם של השלטונות ושל הציבור בארץ שיקף אמפתיה או הבנה אמיתית לטיפול הפסיכיאטרי שהם היו זקוקים לו. במדינה שנלחמה מלחמת הישרדות וניסתה ליצור 'דגם משופר' של יהודי (הרעיון הציוני של 'היהודי החדש'), לא היו סבלנות וסובלנות לחרגים ורפים. לא בכדי כינה הציבור את המוסדות החדשים לטיפול בחולי נפש 'בתי משוגעים' (הכינוי 'משוגע' נחשב באותה עת לקללה שכיחה). גם העובדה שבשנותיהם הסטטיסטיים אוחדו שתי הקטגוריות 'מחלות נפש' ו'מפגרים' לקטגוריה אחת מעידה על חוסר ההבנה הבסיסי שאיפיון את הטיפול בבעיות נפשיות באותה עת.

אך חרף המחסור באמצעים ובכוח אדם וגם הקושי להתמודד עם הסטיגמות שרוחו בציבור בתחום זה, פרופסית 'בריאות הנפש' הוסיפה להתרחב ולהתמסד בהדרגה. לאנשי החינוך בארץ היה חלק חשוב בהתאזרחות הפסיכולוגיה בישראל בעשור הראשון למדינה, שכן הם חיברו ותירגמו ספרות פסיכולוגית-פדגוגית שהפכה בהדרגה לספרות היסוד בהכשרת מורים וגננות. לדוגמה, 'הפסיכולוגיה של שנות הילדות האחרונות' של ח' אורמיון (ההסתדרות הציונית, תשי"א), 'פסיכולוגיה של הילד' של א"ט ג'רפילד (הסתדרות המורים העברים בישראל, תשי"ב), 'פסיכולוגיה פדגוגית עברית: מחקרים בפסיכולוגיה האינטימית' של פ' שניאורסון (מסדה, תשי"א), 'הפסיכולוגיה של הילד' ו'פסיכולוגיה והחינוך' של נ' נרדי (צ'צ'יק, תשט"ו) והמשמעת והעונש בחינוך החדש' של ש' אלוני (יבנה, תשט"ז).

תרומה חשובה להתפתחות הפסיכולוגיה באותן שנים היתה גם לצה"ל. בשנת 1953 הוקמה היחידה הפסיכולוגית הצבאית, שעסקה בעיקר בפיתוח וביישומן של שיטות אבחון ומיון, במיוחד לצורך גיוס החיילים המתאימים ליחידות העילית (טייסים, קומנדו וסייחת) ולקורסי הקצינים. המבדקים הפסיכולוגיים הקפדניים, ששמעם עבר מפה לאוזן, תרמו להגבהת הדימוי של היחידות המובחרות ולפיתוח ההילה סביבן וסביב השיחות הקרבי כולו. מושגים פסיכולוגיים כמו קב"א, 'גיבוש', 'מבחן סוציומטרי', 'מוטיבציה', 'לחצים', 'מבדקי אישיות' ו'דינמיקה קבוצתית' נהפכו עם הזמן לחלק בלתי נפרד מהפולקלור והמיתולוגיה של צה"ל בכלל ושל היחידות המובחרות בפרט.

בשנת 1957 הוקמה הסתדרות הפסיכולוגים בישראל (הפ"י) ונפתחה המחלקה הראשונה לפסיכולוגיה באוניברסיטה העברית בירושלים. כעבור שנה הוקמה המחלקה לפסיכולוגיה באוניברסיטת בר אילן. לראשונה אף החלו בארץ למיין מועמדים ללימודים גבוהים באמצעות מבחנים פסיכומטריים וראיונות אישיים. הצבת רמת האינטליגנציה - מונח שנעשה שגור לראשונה באותה תקופה - כקריטריון חשוב לקבלה לאוניברסיטה הקנתה לפסיכולוגים, באותם ימים כבימים, תפקיד חשוב בקבוצת 'שומרי הסף' של האליטה הישראלית היהודית הוותיקה. יתר על כן, סימן המועמדים ללימודי פסיכולוגיה באמצעות קריטריונים מחמירים של מבדקי איכות, יצרה דיפרנציאציה איכותית בין הדיסציפלינה הפסיכולוגית לדיסציפלינות אקדמיות אחרות, והחלה לסמן את תלמידי הפסיכולוגיה בישראל כמי שנמנים עם שכבת העידית. המוביל בתחום זה היה החוג לפסיכולוגיה באוניברסיטת תל אביב, שהקים פחפסור הנס קרייטלר בראשית שנות השישים. הוא היה הראשון שהנהיג בחינות קבלה ייחודיות ללימודי הפסיכולוגיה, שכללו מבחני ציור, כתיבת סיפור חיים, ואחר כך גם שאלות בידע כללי. תהליך המיון הזה הלך והשתכלל ככל שהביקוש ללימודי פסיכולוגיה עלה על ההיצע. רף הקבלה הלך וגבה עם השנים, ובשנות השמונים הוא הגיע לדחייה של 14 מ-15 מועמדים, מאחר שכל אוניברסיטה קיבלה מדי שנה כמאה תלמידים לתואר ראשון ומספר קטן עוד יותר לתואר שני. מבחני הקבלה ללימודי פסיכולוגיה היו לשם דבר ועוררו לחצים וחרדות, וסטודנטים החלו לתפוס את ההצלחה בהם כזכייה בפיס. גם בחינות הסיום, שהיו כרוכות בקושי רב, הקנו לבגרים הילה של חכמה (לא אחת, הילה מדומה).

הפסיכולוגיה והליברליזם החדש במערב

בשנות החמישים והשישים חלה התפתחות משמעותית במחקר הפסיכולוגי בארצות הברית ועלתה חשיבותה החברתית של הפסיכולוגיה בכל ארצות המערב. אחת הסיבות העיקריות להתפתחות זו היתה החרפת התחרות בעולם המערבי הקפיטליסטי וצמיחתה של חברת השפע המודרנית. משעה שעמדו חוקרי התעשייה על כך שאחד מגורמי התפוקה בתהליך הייצור הכלכלי הוא המרכיב האנושי (human dimension), כלומר, שהפועל אינו משתנה קבוע כמו חומרי הגלם, נעשה הידע הפסיכולוגי משאב חשוב בניהול מפעלי תעשייה ושירותים ציבוריים, ומספר היועצים הפסיכולוגים הלך וגדל.

אתוס היעילות הקפיטליסטית העלה בהדרגה לא רק את קרנם של הפסיכולוגים התעסוקתיים והארגוניים, אלא גם את קרנם של התיאורטיקנים הביהביוריסטים מבית מדרשו של סקינר, מי שנחשב בשנות החמישים והשישים לפסיכולוג האמריקני הנודע ביותר. הרעיון החדשני של סקינר הקובע שניתן להבין את התנהגות האדם במונחים של התנהגות חייתית, הכפופה למנגנון של גירוי ותגובה, וללמידה באמצעות משובים שליליים וחיוביים, יצר את התקווה האוטופית, הנאיבית והאכזרית משהו, ליצירתה של הנדסת אנוש (social engineering).

גורם אחר להתפתחות הפסיכולוגיה באותן שנים היה התעצמותו של האתוס הרכושני והלחץ החברתי הגובר לצורך ולהתעשר. בגלל ההתעצמות הזאת נהפכה אמריקה, ובעקבותיה גם ארצות קפיטליסטיות אחרות, ל'חברה בלחץ', וגבר האצורך ב'משחרר לחצים', כלומר פסיכולוגים קליניים.

בשנות החמישים והשישים הונחו בארצות הברית מרב היסודות להיווצרותה של חברת הצרכנים האזרחית החדשה. שיווק המכונית המשפחתית, הטלפון, הרדיו והטלוויזיה כמוצרי צריכה המונים, לצד צמיחת תעשיית הסרטים והוליוודית, המסעדות ומלונות הדרכים (ה'דיינרים' וה'מוטלים'), ומרכזי הקניות הענקיים (shopping malls), בראו עולם עם סדר חברתי חדש. בעשורים אלו הלכו והחריפו המתחים והקונפליקטים הבין דוריים (ילדים-הורים), הבין גזעיים (שחורים-לבנים), הבין מיניים (נשים-גברים) והבין מעמדיים (עניים-עשירים). שהולידו גילויים חדשים של אנטי-ממסדיות, בעיקר בקרב הדור הצעיר. גלי ההתנגשויות בין שחורים ללבנים, התפשטות תרבות הפופ והרוק המרדנית, הפגנות הסטודנטים באוניברסיטאות (באוניברסיטת קנט הסתיימה אחת ההפגנות בשפיכות דמים) על רקע מלחמת קוריאה ובעיקר מלחמת וייטנאם, מצעדי המחאה של התנועות הפמיניסטיות, רצח הנשיא ג'ון פ' קנדי והכומר מרטין לותר קינג – האירועים הללו יצרו אי-שקט פוליטי וחברתי ואת נחשול של נון-קונפורמיזם, שהוביל להתגבשות מחנה חדש של שמאל ליברלי, שהשפעתו התרחבה מעבר לארצות הברית. התביעה של מרטין לותר קינג ל- 'somebodiness', קריאת הסטודנטים הרדיקלים ל- 'participatory democracy' ולפירוק הנשק הגרעיני, הסימה ההיפית הכובשת 'love not war' והכרזתה הנרגשת של קייט מילט (Millet)) בצעדת 10,000 הפמיניסטיות לאורך השדרה החמישית בניו יורק 'היום בא הקץ לאלפי שנות דיכוי' - כל אלה התקבעו לימים בזיכרון המערבי הקולקטיבי כסמלי התקופה הסוערת והחשובה בתולדות הדמוקרטיה המערבית, תקופה שלפסיכולוגיה היה בה תפקיד מרכזי.

התפתחות מדע הפסיכולוגיה היתה למעשה הסיבה והתוצאה כאחד של התהליכים החברתיים החשובים האלה. מצד אחד, המתח חברתי חייב את מוסדות השלטון לעצב מדיניות רווחה מרגיעה, כגון מלחמה בעוני ובפשע, באבטלה, בבערות ובאלימות - מדיניות שהצמיחה צבא חדש של חוקרים ויועצים ממסדיים בעלי השכלה במדעי ההתנהגות. מצד אחר, תרבות המחאה המערערת מצאה בית וחממה בעיקר בחוגים שונים בפקולטות למדעי החברה וההתנהגות באוניברסיטאות האמריקניות, שברחון הן צעירות ופתוחות בהשוואה למוסדות אחרים בחברה. בזה אחר זה החלו להתפרסם מחקרים חדשניים על אינדוקטרינציה ומניפולציה רחנית של קבוצות שליטות ועל דיכוי, כפייה ואפליה אתניים ומיניים, ומחקרים אלה ציידו את תנועות השמאל בתחושת מדעית לינוח הממסד השמרני 'המרובע'.

רבים מראשי התנועה לזכויות האזרח, שהוקמה כבר בראשית שנות החמישים, וממנהיגות התנועה הפמיניסטית למדו בחוגים לפסיכולוגיה ונחשפו לרעיונות הפסיכולוגיה ההומניסטית, שקידמה ערכים ומודלים התנהגותיים של אמפתיה אנושית, שוויון בין בני אדם, מימוש עצמי, צמיחה פנימית, ספונטניות, מודעות עצמית, אוטונומיה ויצירתיות. מדענים רבים, בעיקר בתחום הסוציולוגיה, הפסיכולוגיה והפסיכולוגיה החברתית, נטלו חלק פעיל בתנועות השמאל החדשות ומקצתם אף הנהיגו אותן. דמויות של פסיכולוגים מהפכניים כדוגמת ד"ר בנג'מין ספוק (Spock), פרוץ קרל רוג'רס (Rogers) ופרופ' אברהם מסלאו (Maslow) עלו באותה תקופה למעמד של גיבורי תרבות והיו גוחאים בעיני דור חדש, תמים ונלהב של צעירים משכילים ומגודלי שיער.

גם בצרפת התרחש תהליך דומה שהלך והתפשט בכל אירופה. האנטי-שוביניזם של סימון דה-בובואר, האנטי-קולוניאליזם של אלבר קאמי, הפילוסופיה האקזיסטנציאליסטית של ז'אן פול סארטר ומרד הסטודנטים האנטי-בורגני בהנהגת דניאל כהן-בנדיט ('דני האדום') סימנו תקופה חומנטית שבה התרבות הלאומית והמסורת הדתית סומנו כאויב חדש.

המחקר הפסיכולוגי בשנות החמישים נעשה מפוח חשוב לרוח הדמוקרטית האנטי-שמרנית, שמשביה התפשטו מארצות הברית גם לאירופה המערבית (ובמידה פחותה גם לישראל), גם באמצעות מחקרי המיניות (ראו בשער 'החזית המשפחתית'). המחקרים הללו שברו טאבו מחמיר של הימנעות מדיבור גלוי על סקס ויצור תשתית לגל עצום של מחקרים בתחום זה בשנות השישים, השבעים והשמונים. גל זה בא לידי ביטוי באופנת המיניות המשוחררת של ה'ביטיניקים' (Beatniks) 'ילדי הפרחים' (Flower Power) הקומונות הפריקיות והכיתות הספירטואליסטיות-פסיכולוגיסטיות ('אסט', 'אימן', 'מוניז', 'הרי קרישנה' ואחרות) - אופנה שוברת מוסכמות שזיעזעה רבים באותם ימים.

עם התגברות ההשפעה האמריקנית בישראל ועם שובם ארצה של פסיכולוגים ישראלים שרכשו את השכלתם המקצועית בארצות הברית ובאירופה, חלה התפתחות נוספת גם בתחום הפסיכולוגיה בישראל. השירותים הפסיכולוגיים בתחומי הבריאות, החינוך והרווחה החלו להתרחב ולהתמסד מבחינת תקציבים, ידע וכוח אדם. פסיכולוגים קליניים, פסיכיאטרים ועובדים סוציאליים הצטרפו לבתי החולים ולמרפאות לבריאות הנפש של קופת חולים, לתחנות לייעוץ והכוון לתלמידים מתקשים שהקים משרד החינוך, ולמרכזים לייעוץ בבחירת מקצוע שהקים משרד העבודה.

המחקר המדעי החל גם הוא לפרוץ כנפיים, בעיקר ממחצית שנות השישים ואילך: סוס כתב עת מדעי ישראלי באנגלית העוסק בתחום הפסיכיאטריה ומדעים נלווים, The Israel Annual of Psychiatry and Related Disciplines; הוקם החוג לפסיכותרפיה בפקולטה לרפואה של אוניברסיטת תל אביב; נוסדה 'האגודה לקידום הפסיכותרפיה'; הוקמו מחלקות לפסיכולוגיה באוניברסיטת תל אביב ובאוניברסיטת חיפה; והתרחבה הפעילות ב'מכון סאלד למחקר במדעי ההתנהגות', ב'מכון הדסה להכוננה מקצועית' וב'מכון למחקר חברתי שימושי' של פרופסור לאוי גוטמן (שני האחרונים החלו לפעול כבר בשנות החמישים).

מבט פסיכולוגי על הקיבוץ

העין החדה של ארתור קסטלר

הראשון שהעז לקרוא תיגר על מיתוס הצבר הקיבוצניק היה העיתונאי והסופר הבריטי-היהודי הנודע ארתור קסטלר (1905-1983). קסטלר היה דמות צבעונית הראויה לסרט עלילתי: יהודי קוסמופוליטי שגדל בבית מתבולל והיה חלוץ לרגע, מורד לרגע ובעיקר אינטלקטואל רחב אופקים, סופר שגן ופורה ועיתונאי חרף בעל עין חדה. הוא פירסם יותר משלושים ספרים - רומנים, פרקי אוטוביוגרפיה, מסות, מחזות, עיונים בפילוסופיה של המדע ובנושאים אחרים, שרבים מהם תורגמו לשפות רבות וזכו לתהודה בינלאומית. אך בראש ובראשונה הוא היה הרפתקן שהתנסה בכל.

קסטלר נפל בשבי הציונות בהיותו סטודנט בווינה, אחר שנכח בהרצאה של זאב ז'בוטינסקי ב-1924 שעשתה עליו רושם עז. ב-1926 עלה ארצה והצטרף לקבוצת חפציבה. הוא התקבל לתקופת ניסיון של חמישה שבועות שאחריה נדחה מחמת נטיותיו האינדיבידואליסטיות. לאחר עזיבת הקיבוץ התגורר קסטלר בחיפה ובתל אביב והתפרנס בדוחק מפרסום מאמרים בעיתון הימין 'הצפון' ואחר כך כעורך 'דואר היום', אז ביטאן המפלגה הרוויזיוניסטית. המזל האיר לו פנים כאשר התמנה לכתב בירושלים של רשת 'בית אולשטיין', אחד המו"לים הגדולים באירופה, שבבעלותו היו באותם ימים ארבעה יומנים בברלין, תריסר שבועונים וירחונים, וכמו כן סוכנות ידיעות שעם מקבלי שירותיה נמנו עיתונים רבים ברחבי אירופה. אך קסטלר השתעמם מהר מאוד בתפקידו זה וב-1929 עזב קסטלר את ירושלים ועקר לפאריז. באירופה המריאה הקריירה העיתונאית שלו. הוא נעשה העורך המדעי של העיתון הברלינאי 'פרסישה צייטונג', אך נאלץ לעזוב את גרמניה עם עליית הנאצים. הוא עבר לברית המועצות ונעשה קומוניסט אדוק. לפני שעזב את ברלין היה סוכן חשאי בברית המועצות הסובייטים. קסטלר עוד הספיק להילחם בשירות המפלגה הקומוניסטית במלחמת האזרחים בספרד, ואף נכלא ונידון למוות על ידי הפשיסטים. רק בזכות קול המחאה שהקימו אנשי חוץ במערב ולחצו של

משרד החוץ הבריטי הוא החולף בן ערבה חשוב מהמחנה הרפובליקני. בסופו של דבר, בעקבות התרשמותו הקשה מקדחת המשטר הסובייטי ובעיקר בשל משפטי הטיהור והראווה שנערכו במוסקבה ב-1938, הוא התפכח מהקומוניזם והגיע ארצה אחרי מלחמת העולם השנייה למספר ביקורים לסקר את המפעל הציוני בספרים ובכתבות שהתפרסמו באירופה.

בשנת 1947 יצא לאור בעברית, סמוך להופעתו באנגלית, ספרו 'גנבים בלילה'. הספר עוסק בהתלבטויות של יוסף, חלוץ שעלה מאנגליה (רמז לקסטלר עצמו), יהודי למחצה, המשתתף במבצע הקמת קיבוץ. הסיפור מתחיל בעלייה על הקרקע על אחת מגבעות הגליל, ומתאר את ההתנגשויות הבלתי נמנעות עם האוכלוסייה הערבית המקומית ואת האינטראקציה המורכבת עם הבריטים, כשריח מלחמה גדולה עומד באוויר. אחת מחברות הקיבוץ נרצחת בידי השכנים הערבים, ויוסף מגיע למסקנה שאין מנוס אלא לנקוט מדיניות של 'עין תחת עין' ומצטרף לארגון הטרור (רמז ללח"י). זמן קצר לאחר השבעתו לארגון מבוצעת הנקמה ברצח: שני חברי הארגון הורגים את המוכתר המקומי, הנחשב לאחראי לרצח חברת הקיבוץ. את גופתו של המוכתר מוצאים במקום שנמצאה גופתה, ובה אותו מספר דקירות וביצורף פתק מודפס בערבית, שנאמר בו כי הנקמה בוצעה וחרפתה נמחתה. הסיפור מסתיים בעלייה של יישוב נוסף על הקרקע, אחרי גזירות 'הספר הלבן', וכמו הקמתם של יישובי חומה ומגדל אחרים, היא נעשית בחשאי, כ'גנבים בלילה'.

קסטלר תיאר את המפעל החלוצי מנקודת מבט אירופית, בריטית מאוד בניחוחה ולא שגרתית לתקופתו. הקיבוץ שהספר עוסק בו רחוק מלהצטייר בדמותו המיתולוגית. הוא מתואר בדמותו הארצית-אנושית האמיתית, על הפלגנות הפנימית, הרמאויות, הרדיפות, החלוקה המעמדית והפנאטיות, שהיו חלק מהווייתו של הקיבוץ ומהווייתו של תנועת הפועלים הארץ ישראלית כולה (אין זה מקרה אפוא שהספר יצא לאור בהוצאה לאור של ערי 'ז'בטינסקי, איש המחנה הרוויזיוניסטי). להלן קטע מדבריו:

משונה ביותר הוא כשהתכונה הנבואית העברית מתמזגת עם הכתתיות הסוציאליסטית. אז הופכים קוצים של יודין ודגשים קלים לדבר של חיים ומוות, וסטיות מקו המפלגה מולקות בכל הזעם של עמוס וישעיהו. על כן הפך מרקס לאיש ריב ומדון, ואנחנו תלמידיו ירשנו אם לא את הגודל שלו הרי את הנרגנות שלו. לפיכך מפולגים אפילו הקיבוצים החקלאים שלנו, אף על פי שהם בנויים כולם על אותו עיקרון, לשלוש חטיבות מתחרות. [...] אנחנו מחנכים את ילדינו כבני מלכים, בעוד שההורים חיים כחזירים. זוהי אחת הקיצוניות החולניות, הנגרמת על ידי צירוף המזג השמי והראדיקליות השמאלית. שורר פולחן הדור החדש, ואילו הדור הישן אינו אלא 'זבל בשביל העתיד', כפי שנקבע בימים הפרושיים הראשונים של המהפכה הרוסית. [...] עם גידול הקבוץ הפך עורו האחיד של אחווה ונדמה יותר מסונף. כמו בתא אורגני בוגר היתה פה הבחנה בין גרעין והיקף. ההיקף היה מורכב משכבות עגולות לפי גילן, אם כי במשך הזמן טושטש ההפרש בין שכבות סמוכות. אבל הגרעין שמר על אחדותו. [...] באסיפה הכללית האחרונה נבחרו רובם למשרותיהם, ואף על פי שהמזכירות הכילה קצת דם חדש מן השכבות החיצוניות, קל היה לראות מראש, כי בשנים הקרובות תהיה בידם כמו עד כאן המונופולין בכל עמדות המפתח - עד שההיקף יוציא את ראשיו הוא יכבוש מצדו את המזכירות. כך קרה ביישובים הוותיקים, ואותו הדבר יקרה בלי ספק במגדל עזרא.

אך חרף הממד הדוקומנטרי של הספר ותובנתו הסוציולוגית, 'גנבים בלילה' לא התיימר להיות מחקר מדעי, ונשאר בגדר הפרוזה. הראשון שניסה לבחון את החברה הקיבוצית ממבט אמפירי היה ד"ר זיגפריד לנדסהוט, שפרסם ב-1944 מחקר תחת השם 'הקיבוצים: מחקר סוציולוגי על היישוב הקיבוצי בארץ ישראל' (מכון להשכלה ציונית, ירושלים). המחקר הזה, שנתומו נאספו בקיבוץ גבעת ברנר, נערך ביזמתו של ד"ר ארתור חפין, ראש 'המשרד הארץ ישראלי' ומנהל מחלקת ההתיישבות של ההסתדרות הציונית, שהיה סוציולוג בהכשרתו, ומימן אותו המכון לחקר הכלכלה של הסוכנות היהודית. מחקר זה העלה לראשונה שאלות רגישות, כגון האם אין המסגרת הקיבוצית מתחרה במסגרת המשפחתית ומוחצת אותה. הוא גם היה הראשון שהצביע על כך שחיי הילדים בקיבוץ, בקירבה כה אינטנסיבית, כוללת ומדכאת ביטוי מיניות השכיחים בקרב צעירים בני גילם במקומות אחרים - טענה שעוררה מורת חח בקרב מחנכים בקיבוץ שהתודעו למחקרו. לא במקרה בחר לנדסהוט להתמקד בדור הצעיר בקיבוץ ובמערכת שעיצבה את דמותו, שכן מערכת החינוך בתנועה הקיבוצית היתה חדשנית ופורצת מוסכמות במוסדותיה (המוסד החינוכי האזורי, בית הילדים, 'חברת הילדים', 'חטיבת הנוער'), בתכניה (סוציאליזם, ציונות) וביגישתה לילדים ובני נוער (חינוך לא סמכותני, לימוד מתוך מגע עם הטבע), ולכן ברור שהיא היתה אחד ממוקדי המחקר הראשונים בתחום מדעי ההתנהגות בארץ.

ביקורת החינוך הקיבוצי

בעקבות מחקרו של לנדסהוט החל להתפתח המחקר הפסיכולוגי והסוציולוגי של מערכת החינוך המשותף בקיבוץ, וברבות הימים היא היתה לאחת המערכות החינוכיות הייחודיות הנחקרות ביותר לא רק בארץ אלא גם בעולם. היוזמה למחקרים הללו, שהחלו להתפרסם כבר בראשית שנות החמישים וצברו תנופה בשנות השישים, היתה של אנשי חינוך בולטים בתנועה הקיבוצית, שביקשו לעמוד על הישגים והבעיות של השיטה שפיתחו, ושל קומץ פסיכולוגים ואנתרופולוגים באוניברסיטה העברית ובאוניברסיטאות בחו"ל. הבולט מבין מחנכי הקיבוץ בתחום המחקר של החינוך המשותף היה שמואל גולן, ממיסדי המוסד החינוכי במשמר העמק ומאבות החינוך המשותף של השומר הצעיר. גולן רכש הכשרה בפסיכואנליזה במסן ברלין והיה בעל ידע רב בפסיכולוגיה, שבא לידי ביטוי במאמריו ובספריו.

החוקרים הזרים באוניברסיטאות חו"ל שעסקו בחקר בקיבוץ בשנות החמישים והשישים, שרובם היו יהודים, נמשכו לתחום זה לא רק בשל ייחודיותה של שיטת החינוך בקיבוץ אלא גם בשל הזיהוי שרווח באותן שנים בין ה'צברים' ל'קיבוצניקים', שנתן לניתוח החינוך השיתופי ערך סמלי מוסף, לאמור בחינת התוצר האנושי שהפיקה המהפכה הציונית. במחקרי החלוצי הללו עלו לראשונה היבטיה השליליים של שיטת גידול הילדים בקיבוץ, בעיקר בתקופת הגיל הרך: 'חסך אימה' בגלל הפרדת הילד מאימו הביולוגית, הפרעות רגשיות (מציצת אצבע, הרטבה, והתפרצויות של כעס ותוקפנות מעבר למקובל במשפחה העירונית), עיכוב התפתחותי בלמידה המילולית והחברתית בגלל הניתוק מההורים ובגלל מגע הדוק מדי עם בני שכבתו (peer group).

ביקורתי במיוחד במסקנותיו היה האנתרופולוג היהודי **מלפורד ספירו** (Spiro) מאוניברסיטת וושינגטון, שפירסם את ממצאיו בספר 'ילדי הקיבוץ'. ספירו הסיק את מסקנותיו ממקרה מבחן של קיבוץ אחד שבו התמקד (בית אלפא), אשר לפי הגדרתו היה בעל אוריינטציה מרקסיסטית פח-סובייטית. הוא טען בין השאר שתחלופת המטפלות בבית הילדים והתוקפנות בקבוצת בני הגיל יוצרות אצל בני הקיבוץ הרכים חסכים רגשיים וטראומות ילדות שעשויים לעורר אי-ביטחון וקשיים ביצירת קשרים בין אישיים בבגרותם. מסקנותיו היו לצנינים בעיני חוב המחקרים בקיבוץ שגילו באותה עת פתיחות מועטה לביקורת חיצונית על שיטת החינוך המשותף, שאותה ראו כנזר התרבות הקיבוצית. ספח של ספירו לא התקבל בברכה גם משום שביקורתו חרגה מהתחום הפסיכולוגי-התפתחותי וגלשה לתחום הערכי-שיפוטי. ספירו התעניין למעשה ב'הודי החדש' שהקיבוץ ביקש לעצב, וכיהודי בעל זיקה למסורת הוא לא אהב את כל מה שראה. בספח מתח ביקורת על הבז שחוששים הצעירים לדת היהודית, על ביטחונם העצמי המופרז, שחיפה לדעתו על רגש נחיתות, ועל יחסם המתנשא כלפי העולים המזרחים.

בשנות השישים גבר העניין המדעי בדמות הנער הארץ ישראלי ('ה'צברים'). לראשונה הצטרפו למחקר בתחום זה פסיכואנליטיקנים ישראלים שגיבשו נקודת מבט חדשה ומפתיעה של המפעל הציוני, אנטי-מיתית במהותה, שסדקה את הדימוי הנאיבי והמגלומני של הצבר והכשירה את הדרך לגייסות נוספים של פסיכולוגים ואנתרופולוגים בעלי אוריינטציה לא מגויסת. המחקר המוכר ביותר באותה תקופה הוא זה של **ג' טמרין וד' בן צבי**, שפורסם בחלקו ב-1965. בעזרת טכניקה של השלמת סיפורים חשפו השניים את הדעות הקדומות של בני הנער על **דמות הצבר שתואר כסופרמן**, ולעומתו דמות היהודי הגלותי שתואר כדמות מסערת ושפלת רוח. זו היתה אחת הפעמים הראשונות, אם לא הראשונה, שבה נתח הצבר במונחים של סטריאוטיפיזציה ושל מיתולוגיה לאומית, שיש בהם יותר מקורטוב של ביקורת.

'ילדי החלום' על ספת הפסיכולוג של ברוננו בטלהיים

ממצאיהם של טמרין ובן צבי, כמו אלה של חוקרים אחרים בארץ ובחו"ל, נדעו באותה תקופה בעיקר לקהילת הפסיכולוגים והפסיכיאטרים בארץ והשפעתם הציבורית היתה אפוא זניחה. לעומת זאת, *The Children of the Dream*, מחקר המונומנטלי של ברוננו בטלהיים, אחד מגדולי הפסיכואנליטיקנים האמריקנים, שפורסם בשנת 1969, זכה להד ציבורי נרחב, לפחות בקרב שכבת האינטליגנציה של תנועת העבודה בארץ ובקרב יהודי ארצות הברית. בטלהיים לא היה כאמור הראשון שכתב מנקודת מבט מחקרת על צורת החיים הקיבוצית, אולם המחקרים שפורסמו עד אז בנושא, נכתבו ביובש אקדמי, בזהירות מהוססת, מנקודת מבט שהיתה בדרך כלל מזדהה, ומעטים קראו אותם. לעומת זאת, הממצאים בספח של בטלהיים וסגנון הכתיבה שלו היו רעננים, רב-השראה ופורצי מוסכמות, ולק גם ההדים לו היו נרחבים.

בשנת 1964 שהה בטלהיים שבעה שבועות ברמת יוחנן, ערך תצפיות בילדי הקיבוץ וריאיון אותם, וכן יצא לביקורים קצרים בקיבוצים אחרים. אף על פי שלא שלט היטב בעברית והילדים שריאיון לא דיברו אנגלית, הוא הצליח לרדת לסוף דעתם של 'נחקריו' ולהבין גם ניואנסים דקים בהתנהגותם. הוא גם העביר מבחנים לכמה מאות ילדים מרמת יוחנן ומקיבוצים אחרים וקיים שיחות עם מנהלי בתי ספר וסמינרים למורים ואנשי חינוך שונים.

מטרתו הראשונית של בטלהיים לא היתה להעריך את טיבו של החינוך המשותף אלא לבדוק את האפשרות ליישם את השיטה הקיבוצית בבתי הספר של יתומים ולקויי למידה בארצות הברית. בסופו של דבר עבודתו התפתחה למחקר מקיף על מאפייני השיטה ועל השפעתה הפסיכולוגית על ילדים. למעשה, בטלהיים התעניין בחינוך הקיבוצי ועקב אחר הנעשה בו כבר קודם לכן, ובראשית שנות השישים פירסם עליו סקירה מקיפה בארצות הברית, אך 'ילדי החלום' היה המקיף בחיבורו בנושא זה. חרף כל ליקוייו האמפיריים, זהו ספר מאיר עיניים ופורץ דרך לתקופתו, שלא בכדי היה ברבות השנים לקלאסיקה, זכה לתפוצה רבה ותורגם לכמה שפות.

בטלהיים התרשם מן הצדדים היפים של תהליך ההתבגרות במסגרת הקיבוץ ושיבח את יתרונותיו כחממה לגידול ילדים בהשוואה לגידול הילד במשפחה אמריקנית ממוצעת מהמעמד הבינוני. עם זאת, הוא חשף בשינוט ובמקורות רבה גם את הפגמים ואת החולשות הטמונים בחינוך הקיבוצי. למשל, את תחושת הנטישה המתעוררת בנפש הילדים בגלל המעבר התכוף ממטפלת למטפלת, את כמיהתם לתשומת לבם של ההורים, שלא באה על סיפוקה בשל הזמן המצומצם שעמד לרשותם בעת המפגש היומי, את הקונפורמיות הטוטלית לקבוצה, הנצרכת בנפשם בגיל צעיר, את היעדר האינטימיות הפוגעת בחירותו של היחיד ואת סגירותם התרבותית המגבילה את חשיפתם לגירויים אינטלקטואליים מגוונים.

במבט לאחור אפשר לומר שבטלהיים בישר את המחקר החברתי-פסיכולוגי הפוסט-ציוני, שכן הוא נמנה עם החוקרים הראשונים שחשפו בכלים מדעיים את המחיר שנדרש היחיד לשלם עבור הגשמת האידיאלים הציוניים-סוציאליסטיים בחברה הקיבוצית ואת הסיכונים והפגמים הכרוכים באוטופיזם רדיקלי ובאידיאליזם דוגמתי. בטלהיים ניתח ביושר ענייני מוסד ציוני חשוב, כמעט מקודש (הקיבוץ), שהיה עד אז חסין ביקורת, ולפיכך היה חלוץ בסדיקת הדימוי ההחאי המיתי של הצבר ושל אחד מבתי הגידול העיקריים שלו. אין זה מקרה אפוא שספחו עורר זעם רב בתנועה הקיבוצית, בעיקר בקרב מחנכים. למעט קטעים נבחרים, שפורסמו בעיתונים הפנימיים של הקיבוצים ובעיתוני התנועה, הספר לא תורגם על ידי אחת ההוצאות לאור של התנועה הקיבוצית עד עצם היום הזה. בתשל"א יזם 'שדמות', כתב העת של נער הקבוצות והקיבוצים ואחת מבמות השיח החשובות בתנועה הקיבוצית, שיחות עם חברים ומחנכים על ספחו של בטלהיים 'מתוך תקווה לעורר דיון יסודי בסוגיות החינוך המשותף'. הדברים, שפורסמו ב'שדמות', ממחישים את האנטגוניזם שעורר הספר בתנועה הקיבוצית ואת הנטייה של מחנכי באותה עת לטמון את הראש בחול, הן באמצעות התפארות בהישגיו של הנער הקיבוצי והן באמצעות דיסקרטיזציה אינטלקטואלית, מקצועית ואישיותית של בטלהיים. להלן קטעים מאותו דיון:

יהודה: אני חושב שהיסוד לבעיית מחקרו של בטלהיים הוא, שזה ספר פסיכואנליטי קיצוני. אותה חולשה יש גם לספרו של ספירו. זוהי עובדה - זהו ספר שבו מפרסם פסיכואנליסט השערות אינטרפרטטיביות של חוויה אישית קשה שהיתה לו, ולא רק של הסתכלות אובייקטיבית. בטלהיים הוא פליט מאירופה, אבל הוא היה חבר ב'שוצבונד' השמאלני של וינה מראשית ימיו; סוציאליסט אנטי ציוני. זאת אומרת, כל גידולו וכל התפתחותו הם מן השמאל הבינלאומי הקיצוני, שנאבק ונלחם, והיה גם במחנות ריכוז. זהותו היהודית היתה בשבילו תמיד דבר לא נוח, ובימי

ילדותו קיווה שזה יחלוף. [...] כל חייו הם התגוננות מתמדת מפני ההכרה שיהדות זה משהו דביק - דביק הרבה יותר ממה שהיה רוצה. הוא היה שותף של חנה ארנדט והגן עליה, אם כי מעולם לא היה קרוב לצינונות כמוה. הוא התגונן בפני כל מגע עם יהודים וציונים, אלא שבמשך השנים לא יכול היה, כמובן, להתחמק ממגע זה. [...]

עמי: יש בתי ילדים יפים מאוד ברמת יוחנן. אבל היו, כמובן, גם מקומות ללא קישוט. והוא נאחז תמיד בדברים האלה והפך את הפרט הקטן לעניין שלם. כמה הערות הפכו לאחר מכן יסוד להשערה שלמה יסודית ביותר.

בני: התיאור של יהודה לגבי הדמות נראה לי אמיתית. אני מוכרח להגיד, שהפגישה עם הספר מעוררת בי התנגדות כמו פגישה עם כוח. אני חושב שיש כאן איזה כוח של אמונות, של איזה דבר חזק מאוד. אני חשתי מאוד מפני ספרו וידעתי שזה צפוי לנו - שהספר יהיה דבר נורא, אולי אפילו גרוע ממה שיצא בסופו של דבר.

אחרי פרסום הספר גם נעשו מאמצים רבים של 'חוקרים מטעם' להוכיח שבטלהיים הוא שרלטן, 'אורח לרגע' שהחמיץ את העיקר, וממצאיו פגומים. רק מעטים, דוגמת המחנך יהודה מסינגר, גילו פתיחות לניתוחיו של בטלהיים ורצון אמיתי ללמוד ולתקן. 'הספר מלא עובדות חיוביות מעניינות ביותר, שאנחנו מוכנים לקבל מיד', אמר מסינגר בדיון שנערך בסמינר 'אורנים'. 'יתכן כי בחלק מן הדברים יש אמת כל שהיא. [...] השאלה היא מה המחיר האמיתי שעלינו לשלם תמורת השינויים שחוללנום כבר בחינוך הקיבוצי? מה באמת השלילה, מה הן התכונות השליליות המתפתחות? ודאי יש כאלה, ואם ספרו של בטלהיים יביא לידי בדיקת המעשה החינוכי, ואולי גם לידי השלמה עם דברים מסוימים - שהרי אין לרצות דבר והיפוכו - יהיה בכך מן המועיל'. רק כעבור שנים רבות הוכיחו מחקרים עדכניים כי למעט כמה טעויות זניחות, ממצאים רבים של בטלהיים היו מדויקים ותובנתיו ראיות לתשומת לב, ובביקורת על החינוך הקיבוצי הוא הקדים את זמנו.

מ'אבק אדם' לאדם - הפסיכולוגיה של ניצולי השואה

הנושא השני שהחל להתפתח בתחום המחקר הפסיכולוגי בארץ בשנות השישים היה פצעי הנפש של ניצולי השואה, כתוצאה מהשינוי שחל בדמויות של קורבנות מלחמת העולם השנייה לאחר הקמתו של מוזיאון 'ד ושם' בירושלים וחקיקת יום הזיכרון הלאומי לשואה ולגבורה ב-1959. על השינוי הזה השפיעו גם משפט קסטנר ומשפט אייכמן, שבהם נשמעו עדויות מצמררות של ניצולי מחנות ההשמדה, שהפריכו את התפיסה הציונית הסטריאוטיפית ואף האכזרית של ההליכה 'כצאן לטבח'. במהלך משפט אייכמן ולאחר סימונו החלו להתפרסם ספרי פרוזה ואוטוביוגרפיות של הניצולים, שסיפרו על שעבר עליהם בגטאות ובמחנות ההשמדה, וגם זה תרם לשינוי ביחסה של האוכלוסייה הוותיקה לשואה. השפעה רבה במיוחד היתה לספריהם של ק. צטיניק, ויקטור פרנקל ואלי ויזל, שחוו את חוויית השאול ב'פלנטת הרשע'.

ביולי 1966 נערך בתל אביב כנס של האגודה הפסיכואנליטית הישראלית על הפרעות פסיכיאטריות של ניצולי השואה, ובעקבותיו החלו להצטבר בהדרגה עוד ועוד מחקרים בנושא. נושא פסיכולוגי-סוציולוגי אחר שהחל להיחקר באותה תקופה היה השפעת משפט אייכמן על בני נוער בארץ. ברוב המחקרים, כפי שמציינת ההיסטוריונית חנה יבלונקה, נמצא שבני הנוער גילו מעורבות רבה במשפט ורכשו 'הבנה בוגרת יותר לנסיונות הטרגיות, שתוצאתה היתה שיפוט אוהד של הקורבנות'. השינוי המהותי בתפיסת השואה בקרב בני נוער נבע גם משינוי תפיסה שחל במערכת החינוך הממלכתית בעקבות המשפט, והחלטתה לטפח את 'התודעה היהודית' ואת 'הזהות היהודית' כתחליף ל'שלילת הגולה' בתוכניות הלימודים (תהליך זה החל למעשה עוד קודם למשפט, בעקבות גל העלייה ההמונית בראשית שנות החמישים).

המפנה שחל ביחסם של בני הדור הצעיר בישראל (ובכללם גם צעירים בני עשרים ושלושים) לקורבנות השואה וניצוליה, שעד אז נתפסו כחלק מ'פסיכולוגיה החושך של הגלות', כהגדרתו של הסופר חיים הזז, מצא את ביטויו בספריהם של דור הסופרים החדש, חובם לידי הארץ ומקצתם עולים שעברו את כור ההיתוך הצברי. כך בספריו של המשורר חיים גורי 'מול תא הזכוכית' (הקיבוץ המאוחד, 1962) ו'עסקת השוקולד' (הקיבוץ המאוחד, 1965), בספריו של אהרון אפלפלד, למשל בקובץ סיפוריו הראשון 'עשן' (עכשיו, 1962), ובספרו של יורם קניוק 'אדם בן כלב' (עמיקם, 1969). גם בתיאטרון חל מפנה דומה, אך במועד מאוחר יותר. בשנות החמישים המחזות שעסקו בשואה נגעו בעיקר בנושא המאבק והגבורה ובאשמתם של משתפי הפעולה עם הנאצים, ואילו אחרי משפט אייכמן נקודת המבט הוסבה לטרגדיה של הקורבנות, למשל, במחזהו של יהודה עמיחי 'פעמונים ורכבות' (שוקן, 1962). ב-1976 עלה על הבמה מחזהו של גבריאל דגן 'חזרה', שבחן לראשונה באופן ביקורתי את אשמת ההליכה 'כצאן לטבח' שהוטחה בניצולי השואה.

יורם קניוק, שגילה בשנות החמישים את הפסיכולוגיזם המערבי ונשבה בקסמיו, היה ככל הנראה הראשון מסופרי דור הפלמ"ח שהעז לגעת בחוויה הטראומטית של השואה מנקודת מבט פסיכולוגית. היחיד שהיה קרוב לו בעיתו ובעוצמת הגילוי (הן של הפסיכולוגיה הן של חוויית השואה והגלות), אף שנפל ממנו מבחינת איכות הכתיבה הספרותית, היה דן בן אמוץ, שכמוהו היה שייך ולא שייך לאליטה הצברית. מעניין בהקשר זה הדמיון הביוגרפי ביניהם. קניוק, בדומה לבן אמוץ, עבר מסלול צברי טיפוס (דן בן אמוץ אמנם לא היה צבר מלידה אך הגיע ארצה בגיל צעיר). הוא נולד בתל אביב ב-1930 (אביו היה מנהל מוזיאון תל אביב), היה חבר בתנועת 'השומר הצעיר' ותלמיד הגימנסיה 'תיכון חדש', התגייס לפלמ"ח ונפצע במלחמת השחרור. ב-1948 היה מלח באוניית מעפילים וב-1949 החל ללמוד ציור ב'בצלאל'. הוא המשיך את השתלמותו בציור ב'אקול דה בוזאר' בפאריז ואחר כך, ב-1951, בניו יורק, שבה הציג את ציוריו בתערוכות רבות. ב-1961 שב ארצה ועבר לתחום התיאטרון. הוא עסק בניהול בתיאטרון 'גודיק' ובתיאטרון 'הקאמרי' ובד בבד היה מבקר התיאטרון של 'למרחב' ו'במחנה'.

קניוק, כמו יוצרים אחרים בני דור תש"ח, החל לפרסם סיפורים קצרים מיד אחרי המלחמה, ב-1949, אך בראשית הקריירה הספרותית שלו הוא לא נחשב לאחד הסופרים הבולטים בקבוצה זו. רק לאחר ששב ארצה מניו יורק ופרסם את החומן הראשון שלו, 'היורד למעלה' (1963), החל קניוק

למשוך את תשומת לבם של הקוראים ושל המבקרים כאחד. ההכרה הראשונה בו כסופר "חודי" היתה עם פרסום הרומן השני שלו, 'חימו מלך יחשלים' (1966). הרומן, שעובד ב-1987 לסרט, היה רומן המלחמה הראשון שנגע בפצעי מלחמת העצמאות מנקודת מבט אנטי-הרואית.

מלחמות ובתי חולים (לעתים מוסד לחולי נפש) שבים ומופיעים כמעין פרדיגמת-על גם בספריו האחרים של קניוק ומחדדים את הפן האכזרי, המטורף והעצב של הקיום בארץ. הדוגמה המוכרת ביותר היא הרומן 'אדם בן כלב' (1969), העוסק בדמויות המיוסרות של פליטי השואה. העלילה המורכבת וחויית המטפורות מתרחשת במוסד לחולי נפש בערד, המכונה 'המכון למנוחה ותרפיה', שם מאושפזים פליטי שואה שעלו ארצה. בחולים מטפל סגל רפואי ישראלי, ללא הצלחה מרובה. למוסד נקלע הרברט-אדם שטיין, שאושפז לאחר שניסה לחנוק אישה. שטיין, כמו ניצולי שואה רבים אחרים, סוחב על גבו סיפור זוועות. הספר אינו כתוב כעלילה סדורה, אלא כרסיסי חלומות המעצימים את אופיו הפסיכולוגי. הכול מתערבל במחשבותיהם של שטיין ושל חולי הנפש האחרים במוסד, וקניוק נותן ביטוי למחשבות ההבאי שלהם, שהן כשל ילדים. לפעמים, באמצעות העירוב הזה, הוא גם לועג במרומז לקלישאות הציוניות (אלה שנעשו 'מישמש' במוחו של המשוגע, ולמעשה גם במוח של כולם) ולניתוקם של הילדים הישראלים מעולמם הפנימי המיוסר של ניצולי השואה החיים סביבם.

בשנות השישים החלה אפוא תקופה חדשה ביחסה של החברה הישראלית לשואה, שבה הלכו ונעלמו ההכללות הגורפות והסטריאוטיפים השליליים של ניצולי השואה ('אבק אדם', 'סבוני' ו'כצאן לטבח') ודבורים על חולשה ומועקה כבר לא נחשבו למביכים וללא לגיטימיים. יתרה מזו, בשנים האלה החל תהליך עקיב של 'האנשת' קורבנות השואה, שהתבטא גם בחומר הלימוד בבתי הספר, ועם שנים נעשתה הנצחתם אישית יותר ופקטיית פחות. במקום מושגים מופשטים כמו 'ששת המיליונים' באו סיפורים אישיים מרגשים בעלי נפך מוסרי ופסיכולוגי אוניברסלי. המפנה הזה ביחס לשואה ולניצוליה השפיע בודאי על תהליך הנרמלזציה של מצוקות הנפש בישראל. אך מעל לכל, הוא קידם את מהפכת הפסיכולוגיה בישראל ואת המפנה התודעתי הרחב יותר שהתרחש בקרב האליטה הישראלית ביחס לאידיאולוגיה הציונית, שציירה את היהודים בתפוצות במונחים סטריאוטיפיים.

אקולטורציה של הפסיכולוגיה

ה'שרינק' בתרבות האמריקאית הפופולרית

שנות השבעים בישרו את העידן הפוסט-היפי בארצות המערב ובעיקר בארצות הברית. התפתחות תאגידי הענק וערי המטרופולין הענקיות הולידה אישיות טיפוסית חדשה: מהירת תגובה ומחשבה, תועלתנית, שאפתנית, תחרותית, אופנתית, עצמאית, אדישה, מנוכרת ונירחתית – בקיצור, אישיות 'אפית'. השינוי המהיר והדרמטי בסגנון החיים, בעיקר של בני המעמד הבינוני והגבוה, דירבן חוקרים ומטפלים רבים בארצות הברית לנסות ולהבין את טיבו של השינוי ולחפש דרכים להסתגל אליו - והתוצאה היתה שפע של מחקרים, ספרים וקליניקות. הטיפול הפסיכולוגי, שהוא אישי, אמפתי וכולל שיחה מלב אל לב, היה מנגנון תמיכה שנועד למלא את החלל שנפער עם התערערתם של המשפחה ושל הקהילה, ועמה היציבות, בחברת ההמונים האנומיים.

משנות השבעים ואילך הלך וגדל במהירות במדינות המערב מספרם של הפסיכולוגים, לתחומיהם השונים, ואף השיג את קצב גידול האוכלוסייה. הפרופיל הדמוגרפי הטיפוסי שלהם (וגם של מטופליהם), שכלל עד אז בעיקר את הסטוסים של 'לב', 'גבר' ו'מוצא אירופי', החל גם הוא להשתנות. אנשים רבים יותר מקבוצות אתניות שונות ורקע חברתי מגוון, ובעיקר נשים רבות יותר, החלו לחזור למקצוע ולהתבלט בו. הפסיכולוגיה לא רק הטיפה לשוויון בין המינים אלא היתה לאחד ממקצועות הצוארון הלבן הראשונים שבהם הצטמצם הפער בין מספרם ומעמדם של הגברים לעומת זה של הנשים בתחומי המחקר, ההוראה והטיפול כאחד.

בשנות השבעים הופיעה דמותו של **הפסיכיאטר** (shrink בעגה האמריקנית) בשכחות גוברת ביצירות הקולנוע והספרות, וקיבלה בהדרגה עיצוב סטריאוטיפי-רומנטי, על פי רוב חיובי, בהשראת דמותו של פריד: שנון, מבוגר, אבהי, עטור זקנקן, חבוש במשקפי מצבט, מקטרת בפיו ובעל מבטא גרמני. ספת הפסיכולוג הופיעה אף היא בתדירות גוברת ביצירות הספרות והקולנוע והיתה למעין מטפורה צורית לתרבות שנשבתה בתאורת האנליזה והחיטוט העצמי. גם דמויות הגיבורים בספרות ובקולנוע האמריקניים השתנו והחלו לקבל עיצוב פסיכולוגי יותר, ובשל תפוצתם בעולם היו למפיצים חשובים של נקודת המבט הפסיכולוגיטי.

תפקיד חשוב בקידום הפסיכולוגיה בתרבות המערב היה **לאמנים האמריקנים, אנשי הבהמה, ובעיקר לכוכבי הקולנוע והטלוויזיה**. הביקור בקליניקת הפסיכולוג היתה צורך חיוני לרבים מהם, לא רק בשל הקושי לחיות בצל הפרסום והצורך 'לתחזק' אגו נפוח, אלא גם משום שהטיפול הפסיכולוגי נעשה 'בן טון' חברתי. הוא ביטא רגישות, נוקנות ומינימום, אומץ להתגבר על לגלוג החברה, פתיחות, כנות ואינטלקטואליזם, ועל ק היה לסמל סטטוס ומהימני. אמנים רבים הירבו לא רק להתגדר ב'מטפל' הפרטי שלהם, אלא גם להפגין בראיונות בתקשורת או באוטוביוגרפיות שכתבו אקס-היביוציזם רגשי, שכלל דיווחים על התמוטטויות עצבים ודיכאונות. בכך חזק המסר כי השימוש בתרפיה פסיכולוגית הוא אמצעי לגיטימי ויעיל להתמודדות עם מינון 'נרמלי' של מצוקות נפשיות, ואינו צריך להיחשב עוד להקדמה לאשפוז במוסד לחולי נפש וודאי שלא כסטיגמה של אי-שפיות.

ד"ר רודי הפסיכולוג-גורו הישראלי הראשון

היפתחותה של ישראל למערב, בעיקר באמצעות מוזיקת הרוק, סרטי הקולנוע וסדרות הטלוויזיה, הביאה ארצה טפופים של תרבות הפסיכולוגיה האמריקנית. עולים שהגיעו ארצה מארצות הברית אחרי מלחמת ששת הימים ולצדם קבוצה רחבה של מרצים, עיתונאים ואמנים ישראלים

שהשתלמו או שהו זמן-מה בארצות הברית בצרפת או בבריטניה, תרמו אף הם להתפתחות המגמה הפסיכולוגיסטית בארץ. בתל אביב, מוקד ההשפעה האמריקנית, נוצרה בהמה זעירה של אמנים ואינטלקטואלים שראו באימוץ הפסיכולוגים המערבי את וסימן לאימוץ תרבות קוסמופוליטית מתקדמת. תפקיד חשוב במגמה זו היה לפסיכולוג ד"ר דוד חודי.

חודי נולד בוילנה ב-1917 במשפחה אמידה. 'בגיל 12', סיפר לימים בריאיון לעיתונאית שרית פוקס, 'מצאתי בספריה של אבא את הספר "פתולוגיה של חיי יום יום" של פרויד. הקיר שמאחוריו אנחנו מסתירים דברים, תת ההכרה, הקסים אותי. החלטתי להיות פסיכולוג'. בהיותו נער הרג חודי סטודנט אנטישמי בתגרה בין יהודים לפולנים. אביו, שהיה עורך דין, חשש לגורלו והבריח אותו לחמניה. משם עלה על אונייה שהביאה אותו לחיפה. עם בואו לארץ החל ללמוד הנדסה בטכניון, אך כעבור שנה עבר לאוניברסיטה העברית, שם למד פילוסופיה ופסיכולוגיה. מאחר שעשה חיל בלימודיו מינה אותו הפילוסוף הנודע, מרטין בובר, לאסיסטנט שלו. בהיותו בן 22 התגייס לצבא הבריטי ולחם במסגרת הבריגדה העברית במלחמת העולם השנייה. בתום המלחמה השלים את הכשרתו כפסיכולוג קליני באיטליה והחל לעבוד כמטפל מוסמך בבית חולים של העקורים. ב-1952 חזר ארצה, היה לפסיכולוג של שירות בתי הסוהר, ואחר כך פתח קליניקה פרטית. הוא טיפל באלפי פצינטיים בשנות עבודתו ורכש שם של רופא נפש לא שגרתי, אדם בעל קסם וכריזמה מהפנטת.

בראשית שנות השבעים הקים חודי בקיבוץ גליל ים מכון לפסיכותרפיה, שנחשב אז למוסד השני בגודלו בעולם (הראשון היה בניו יורק). 'מכון חודי' השתרע על פני חמישה דונמים וכלל גם אמפיתיאטרון קטן. בשיא פעילותו עבדו במקום למעלה משלושים מטפלים (חכם מטופלים לשעבר של חודי). מדי חודש ניתנו כ-4000 שעות טיפול לאלף מטופלים, רובם אנשים משכילים ומבוססים, פנויים ופנויות בני שלושים ומעלה, שלא היו מסוגלים ליצור קשר משמעותי. בכתבה רטחוספקטיבית על המכון ועל חודי כתבה שרית פוקס:

המכון של רודי ניתץ גבולות: שני מטפלים לפצינטי אחד, משפחה של מטופלים, מטופלים המתאשפזים אצל משפחת המטפל, חיים את שיגרת היומיום, עם ילדיהם. וקבוצות המגע, מודל שרודי פיתח יחד עם הפסיכולוגים שהיוו את קבוצת הגרעין של המכון. קבוצות מגע בעירום, חד מיניות וגם דו מיניות. המשתתפים אמורים להגיע לרבידים ראשוניים שבהם היה להם חסך מגע ואהבה. לעתים גם המטפל בעירום. [...] אחת המהפכות של המכון שלו, 'מכון רודי', היתה מהפכה מילולית. לקרוא לדברים בשמם כהוכחה לשחרור, לגישה מינית בריאה, נטולת עכבות. רודי יכול היה להגיד לפצינטיית בשלב האבחון: 'את צריכה גבר עשיר עם זין גדול'. ככה אמר לשחקנית ידועה.

בכתבה פוקס מצטטת את דברי חודי:

יצרתי קבוצת מגע, זה היה חד מיני, גברים לחוד ונשים לחוד. הם היו באים, בערך כ-12 איש, מתפשטים, עירומים לחלוטין, עוצמים עיניים ומסתובבים בחדר. ומי שהיו פוגשים היו מחבקים. חלק היו גם מתנשקים. אחרי רבע שעה כזאת הייתי אומר להם לפתוח עיניים והייתי שם אותם ביחד, מה שיותר ביחד. הייתי עושה מהם קבוצה אחת, כמו עמוד, והם היו שרים, מזמזמים שירים מוכרים ביחד, ומתנועעים ביחד, מאוד קרובים אחד לשני. אחר כך היו מתפזרים ומשכבים בכזה עיגול על הרצפה, ואני הייתי אומר: אתה מצד שמאל, תלטף את מי שנמצא בצד שמאל שלך. אתה מקבל ליטוף מזה ונותן ליטוף לזה, אחר כך להפוך ידיים, מצד ימין, ואחר כך הייתי מבקש שמישהו יישאר לשכב וכולם קמו, הסתכלו עליו ודיברו עליו. [...] כל אחד אומר מה שהוא רוצה. לרוב רצו להגיד דברים חיוביים, לפעמים היו אומרים דברים שליליים. ואנשים היו מתפרצים בבכי נורא. התופעות האלה של בכי היו רבות בשלושת החודשים הראשונים של הקבוצה. הם העזו להפקיר את עצמם וזכו באינטימיות. כי זו המשמעות של אינטימיות. לדעת להפקיר את עצמך.

חודי היה לאלילים של אמנים ושל אנשי תקשורת רבים. הם נשבו בקסם אישיותו ודמותו הכריזמטית לא פחות משהוקסמו מתורתו הנון-קונפורמיסטית. רעמת שיער השיבה, זקן הפרא הלבן, המבט הנוקב, הקול השקט והתקיף והגלאביה הבדויות שנהג ללבוש, שיוו לו דמות של גורו. מטופליו פיתחו בו תלות, מאחר שהוא התמסר להם והסכים שיתקשו אליו ויתיעצו עמו בכל בעיה כמעט. פעם בשבוע נערך פורום פתוח במבנה טרומי בחצר, שבו יכלו לשאול שאלות. חודי יצר למעשה מעין קהילה או כת שחבריה - הפצינטיים והמטפלים כאחד - היו שותפים בה, דפוס המזכיר מאוד את הטכניקות של הכיתות והתנועות הספירטואליסטיות-פסיכולוגיות, דוגמת 'אסט', 'אימן' ו'סיינטולוגיה'. תורתו של חודי וקבוצת התרפיסטים שהתקבצה סביבו פרצה את גבולות המכון באמצעות תוכנית רדיו ששודרה בקול ישראל בראשית שנות השבעים. בעקבות התוכנית יצא לאור ספר ההדרכה 'פסיכותרפיה על חם: הדרכה מקצועית' (המכון לפסיכולוגיה אנליטית הרצליה, 1974), שנחשב שנים רבות לתנ"ך של הפסיכולוגים הקלינאים בארץ.

מקצת מהפסיכולוגים שעבדו במחיצתו עזבו לימים את המכון, פתחו קליניקות פרטיות משלהם והעשייה את הפרקטיקה הפסיכולוגית בארץ. מקצתם אף פירסמו ספרי הדרכה לפתרון מצוקות נפשיות, שנחשבו באותם ימים לחידוש גדול. הבולט בהם היה רפי יעקובי, שנעשה גם הוא פסיכולוג-גורו.

התפתחות הטיפול הקליני והלגיטימציה לשיח הפסיכולוגי בישראל

בשלהי שנות השבעים עבר הטיפול הקליני בארץ קפיצת מדרגה. בשנת 1977 חוקקה הכנסת את חוק הפסיכולוגים, שהגדיר את דרישות ההשכלה וההתמחות של העוסקים במקצוע, והוקמו ועדות לרישום המורשים לעסוק בו. ב-1978 אישר משרד הבריאות תוכנית לראורגניזציה של שירותי הבריאות בארץ, שכללה הקמת מרכז עצמאי לבריאות הנפש בכל אחד מאזורי הארץ.

מספרם של הנזקקים לטיפול הנפשי הלך וגדל כתולדה של מלחמת יום הכיפורים ושל העלייה במספר קורבנות הטרור ותאומות הדרכים. מצב זה השפיע על התפתחות הפרקטיקה השיקומית בארץ ומספר המטפלים גדל. גם שיטות השיקום השתכללו והחלו לכלול תוכניות חדשניות, כמו רפיו בעיסוק וסדנאות לשיקום תעסוקתי. חשוב להדגיש ולסייג כי רפואת הנפש בישראל רחוקה עדיין מלעמוד גם היום בסטנדרטים המערביים הגבוהים

ביותר, ורבים מחולי הנפש בארץ סובלים מהדעות הקדומות הרחוחות בחברה, מטיפול רפואי לקוי, ולעתים חוסר טפול, ומהזנחה חברתית משוועת.

בד בבד עם התפתחות המחקר והטיפול הפסיכולוגי והפסיכיאטרי התחזקה גם הלגיטימציה לשיח הפסיכולוגי. התקשורת היתה אחד המוסדות הישראליים הראשונים שהחלו להפנים את האתוס ואת השיח הפסיכולוגיסטיים, בעיקר אחרי מלחמת יום הכיפורים ובהשפעת העיתונות האמריקנית. הפסיכולוגים דוד חרדי ורפי יעקובי היו הראשונים שפירסמו טור פסיכולוגי קבוע בעיתונות בשנות השמונים. הטור של חרדי הופיע ב'מוניטין' וסקר בעיות פסיכולוגיות מגוונות וזה של יעקובי הופיע במוסף הפנאי של 'מעריב' וענה על מכתבי קוראים בנושאים אישיים מעיקים. גם הטורים הרגילים (שאינם עוסקים דווקא ביעוץ פסיכולוגי) שהופיעו בעיתונות היומית ובעיתונות הפנאי, נעשו עם הזמן אישיים ואינטימיים יותר ונכתבו בגוף ראשון. למשל, הטורים שפירסמה תמר אבידר בירחון הנשים 'את' ('יומנה של תמי') וב'מעריב' ('חיים ואוהבים'). לדבריה, אלה היו טורים שבהם היתה מזומנת לקוראים 'מצצנת אל עולמו הפרטי של בעל הטור, שמספר לכם - בין השאר - על בני משפחתו, על ידידיו, על מחלותיו, על מסעותיו בעולם ועל מפגשים שלו עם זונת מלון בוורשה ומשורר שיכור אירלנדי שהוא מעריץ. אתם גם שותפים לאורח חייו, לאופי של ידידיו, ואתם גם מודעים למספר הבעלים שהיו בחייה של בעלת הטור, לחוכמות של ילדיה ולאורך הלא נגמר של רגליה'.

הרדיו נשבה אף הוא באותה עת בקסם הפסיכולוגיה. בגלל צה"ל הגישה הפסיכולוגית הבלתי מוסמכת אך המוכשרת מאוד ורדה רזיאל-יזלטיר (לימים ז'קונט) תוכנית לילית שעסקה בין השאר ביחסי גברים ונשים, שנחשבה לחדשנית ולמתרנית במיוחד באותם ימים, ועוררה לא פעם תגובות נזעמות בצה"ל. תוכנית אחרת שנטבעה בחותם פסיכולוגיסטי היא 'מגירות הלב' שהגישה עדנה עברון. התוכנית כללה ראיונות אינטימיים עם ידוענים מתחומים שונים וזכתה לקהל מאזינים גדול. חשיבות רבה במיוחד בהפצת השפה הפסיכולוגיסטית ובמתן לגיטימציה 'להיפתח' היתה לשתי תוכניות ששודרו ברשת א' של קול ישראל: 'תפוח ועץ' בהגשתה של רבקה מיכאל (פרופסור עמירם רביב היה היועץ המקצועי), שעלתה לאוויר ב-1975, במה להעלאת קשיים ובעיות של ילדים ומתבגרים שאותם ניסו לפתור או להקל פסיכולוגים חינוכיים ואחרים; 'שינוי ביחד וכל אחד לחוד', בהגשתו של יובב כץ, שעלתה לאוויר ב-1978, היתה תוכנית הרדיו הראשונה שעסקה במצוקות של מבוגרים (בין השאר באמצעות פענוח החלומות שלהם), והתארחו בה פסיכולוגים קליניים שענו לשאלות מאזינים בשידור חי. שתי התוכניות שודרו גם בשנות השמונים והתשעים ובמסגרתן לובנו אינספור בעיות פסיכולוגיות שכיחות ולא אחת הוצעו בהן פתרונות מקוריים שסייעו לנזקקים.

אחד הסימנים המעניינים למגמת השינוי ביחסי לשיח הפסיכולוגיסטי, שהסתמנה בשלהי שנות השבעים וראשית שנות השמונים, היה ההצלחה המסחרית של שני ספרים בעלי אוריינטציה פסיכולוגיסטית שהיו מיועדים לבני הנעורים. הראשון הוא ספרה של **ורד מוסינזון 'דברים שצריכים לעבור'** (1981), העוסק בעולמם הפנימי של בני נוער. הספר, שמוסינזון כתבה בהיותה בת עשרים, זכה להצלחה עצומה (עד סוף שנות התשעים נמכרו כמאה אלף עותקים). הצלחתו והשפעתו של הספר השני, **'ציפור הנפש' של מיכל סמונית** (מסדה, 1984), אף עלו על אלה של ספרה של מוסינזון. עד סוף שנות התשעים היה 'ציפור הנפש' לספר הנמכר ביותר בתולדות המדינה - נתון המלמד כמדומני לא רק על איכות אלא גם על השתלטות התרבות הפסיכולוגית על החברה הישראלית.

שמשון הציוני עובר פסיכואנליזה ומאבד ממחלפותיו

מלחמת יום הכיפורים אמנם הסתיימה בניצחון גדול, גדול אף מזה של מלחמת ששת הימים, במונחים צבאיים וגיאופוליטיים, והקו השליט בסיפורי הקרבות ומורשת הקרב היה עדיין גבורה, הקרבה וניצחון. אולם, הלאם ההפתעה הצבאית במלחמה זו יצר גל הולך ומתרחב של חשבון נפש בעיתונות ובספרות העיונית והמדעית, ולצדו מגמה פסיכולוגיסטית של חיטוט עצמי שבאה לברר 'כיצד הגענו למה שהגענו'. העיסוק באופי וב'מנטליות' הלאומיים, בעיקר בחולשותיו של הישראלי המצוי, נעשה מתקופה זו ואילך אובססיה לאומית הולכת וגדלה, שהגיעה לשיאה בשנות התשעים. מושגים פסיכולוגיים כמו 'ביטחון עצמי מופרז', 'מגלומניה', 'שיכרון כוח' והוואה עצמית' נהפכו לכלי ניוח חשובים בגל הביקורת והמחאה הציבורית. במיוחד שימשה השפה והחשיבה הפסיכולוגית כלי לניגוח האליטה הצבאית (על כך בהרחבה בערך "מאמנות תעמולתית לאמנות אישית ופוליטית")

אחרי לקב"ן! - משבר המוטיבציה לשרת בצה"ל

חברה בהיסטריה

אם מלחמת לבנון והאינתיפאדה הראשונה פתחו את עיני הרגישות הפסיכולוגית בארץ, מלחמת המפרץ הפכה את החברה הישראלית לחברה בהיסטריה' והיא עשויה להירשם בהיסטוריה הציונית כ'מלחמה הפסיכולוגית' הראשונה בתולדות המדינה. האיום בנשק השמדה המוני כימי וביולוגי, הנמצא בידי מנהיג מטורף, העדר מידע מוקדם על טיב האיום ונשקו והאי-ודאות על דרכי המיגון ויעילותן (כ/לא מקלטים, כ/לא צלטייפ בחלונות, וכו'), המעמד החדש של העורף האזרחי כחזית מלחמה, ואי-יכולתה של ישראל להגיב להתקפה שהופנתה כלפיה ממרחק כה רב (בעיקר משום שאמריקה כבלה את ידיה) - בעטיים של אלה היתה חוויית מלחמת המפרץ לניסיון קולקטיבי טראומתי. 'החדר האטום' ו'צפירות ההרגעה' התקבעו בזיכרון הקולקטיבי כסמלה של המלחמה - מטפורות לחברה השחיה בחרדה מתמדת

כיוון שהחברה הישראלית לא יכלה, לראשונה בתולדותיה, להטיל את ידה על צבאה החזק, נאלצה התקשורת, שכנכה החל זה כבר לדורך, ליטול את תפקיד המנהיגות הלאומית. הצורך לפחוק מתחים ולהרגיע הקנה לשדרנים פופולריים כמו דן שילון, רפי רשף ואלכס אנסקי, תפקיד של מעין

דמויות-אב, תרפיסטים ומנחים של ההמונים. נחמן שי, דובר צה"ל, נעשה 'המרגיע הלאומי' ויצר תקדים שבו גיבור מלחמה ישראלי איננו גנרל עטור אותות, אלא 'אזרח במדים' שניחן ברגישות אנושית ובחושים פסיכולוגיים טבעיים. האי-ודאות והחרדות שהצטברו באוכלוסייה הובילו את התקשורת לבקש עצה מפסיכולוגים קליניים ולשתף בשידורים פסיכולוגים משדה הפרקטיקה והאקדמיה, שהשיאו עצות חשובות, למשל, בתחום הטיפול בילדים. השידורים בטלוויזיה החינוכית גויסו כולם להרגעת הילדים ושימשו לא פעם תחליף לגן ולבית הספר.

שפת המשבר הלאומי נעשתה פסיכולוגיטית: טראומה, היסטריה, פוביה, הפרעות אכילה ושינה, חרדה, משבר, תלות, בעיות פנימיות, הכחשה, טיפול נפשי, התמוטטות, איום, סימפטומים נפשיים, לחץ, מתח, פניקה, התערערות אמון, גבולות, ועוד ועוד. נוצרה מעין חוויה פסיכולוגית המונית, שתירגלה את ההמונים לחשיבה פסיכו-חברתית, אנטי-הרואית בעליל, וחיזקה את ההכרה בתפקידה החשוב של הפסיכולוגיה.

גם הצבא עמד על חשיבות הידע הפסיכולוגי בטיפול באוכלוסיית העורף במצבי חירום, וייסד אחרי המלחמה (במסגרת פיקוד העורף) ענף חדש בשם 'התנהגות אוכלוסייה', המעסיק מאות פסיכולוגים וסוציולוגים במילואים.

חידוש נוסף שהביאה מלחמת המפרץ היה הדרך הפסיכולוגית-ביקורתית שבה ניתחו העיתונות והאקדמיה את המלחמה במבט רטרופסקטיבי. למשל, משה צוקרמן מתאר בספרו 'שואה בחדר האטום' (הוצאה עצמית, תל אביב 1993) את ה'עויות' שתפסה את הארץ בשבועות ההם, והעיתונאי גדעון סאמט כתב בטורו 'שריקה באפלה': 'אפשר בהחלט לראות את המלחמה ההיא במבט מרחק כראשית התנתקות חשובה מפסיכזה ישראלית ששיבשה את דעתנו. דווקא בהלם היה משהו שניקה כנראה את הראש הלאומי, ברגע שיא של תזזית איזמה, מהרבה קש וגבבה שבהם הולעט שנים רבות'.

ב-1995 החלה סדרה של פיגועי התאבדות מזוועים של ארגוני הטרור הפלשתינאים ומפלס החרדה החברתית עלה מדרגה. בדומה למלחמת המפרץ, גם כאן היה לחוסר האונים של כוחות הביטחון תפקיד ביצירת חברה בלחץ, אך הפעם הועצמה החרדה גם בגלל מספרם הגדול של הקורבנות וכתוצאה מהסיקור העיתונאי האינטנסיבי של הזוועה - תמונות ענק של נפגעים בעמודי השער ובעמודים הפנימיים של העיתונים ושידורים חיים מזירת הקטל. כישלונה של מערכת הביטחון למנוע את ההרג ההמוני שוב הקנה לתקשורת עמדה של מנהיגות לאומית במצבי חירום לאומיים. למעשה, התקשורת שיחקה תפקיד כפול שיש בו ניגוד: מצד אחד, היא ליבתה את ההיסטריה על ידי העצמת הממד הדרמטי של האירוע מתוך אינסטינקט עיתונאי ושיקולי רייטינג ועוררה חרדות; מצד אחר, היא כינסה אליה מטפלים ופסיכוד-מטפלים שיוכלו לסייע להמון 'לעבד את השכול', לשמש 'קבוצת תמיכה' מורחבת ולשכך את החרדות. עשרות אנשים שכולים ממלחמות שונות ומפיגועי טרור, אזרחים מהשורה, אנשי ציבור ותרפיסטים הוזמנו לתוכניות האבלות הארוכות ויצרו לראשונה בישראל חיזיון של 'חברה על הספה', הדנה בגלוי בחרדות, בדאגות, ובאימה. בעיתונות הופיעו עשרות כתבות עיתונאיות שבהן חיינו אלמנות, אחים שכולים והורים שכולים. הדגש הפסיכולוגי-השיקומי שניתן בשיח התקשורת על המוות והשכול עירטל את ריטואל האבלות הישראלי מהקשריו ההרואיים המסורתיים, ופגע באחד הדבקים המלכדים של החברה הישראלית ובאחד ממנגוני הסוציאליזציה הסומיים של הציונות. 'החברה לא צריכה לעשות מיסטיפיקציה של השכול', אמרה אם לבן שנהרג בעת שירותו הצבאי בכתבה שפורסמה ב'מעריב'. 'צריך לדעת להתמודד עם זה. זה לא נושא קדוש. זה נושא קואב, אבל מוות בצבא הוא לא יותר קואב ממוות ממחלה או בתאונת דרכים'. מאותה תקופה ואילך חל היפוך ביחסה של התקשורת לטקסי השכול התקופתיים, בעיקר ליום הזיכרון לחללי צה"ל. התקשורת החלה לציין את היום באמצעות הפרט וממנו יצאה אל הכלל, וניסתה להשיב למשפחות את האבל שלעתיים הולאם ונלקח מהן בטקסים ובסרטים על קרבות.

מלחמת המפרץ ופיגועי הטרור בתוככי ישראל פתחו - באמצעות כלי התקשורת - עידן פסיכולוגיטטי חדש בתרבות הביטחון הישראלי במובן נוסף: חל מעבר משיח של ביטחון לאומי לשיח של ביטחון אישי, וליתר דיוק, שיח של היעדר ביטחון אישי. במילים אחרות, במקום המוטיב הציוני המסורתי של עמידה זקופה, הבלגה ומסירות נפש לנוכח האסון, החלה התקשורת להתמקד במלל ובתמונות במוטיבים הטראומטיים של האירוע - החרדות, הפחדים, המצוקות. ככל שגברו הטראומות עקב גלי פיגועי הטרור כן גדלה המגמה הזאת בתקשורת. לדוגמה, בעיצומו של גל הפיגועים שפקד את הארץ ב-30 במאי 2001 פירסם 'ידיעות אחרונות' בעמוד הפנימי כתבה נרחבת שכתורתה, בצבע אדום, היתה 'נלחמים בחרדה'. כותרת המשנה של הכתבה, גם היא באדום, היתה 'איך להתמודד עם חששות שלא מרפים? איך להמשיך בשיגרה כאשר אסון רודף אסון? מומחים לבראות הנפש מנתחים את המצב ומציעים פתרונות ב"קו הפתוח"'. התמונות שהופיעו מתחת לשתי הכותרות היו של גבר ואישה פגועי הלם לאחר אחד הפיגועים ביחשלים - הוא במבט המום ומיואש ושתי ידיו על לחייו, והיא בוכה וידה על מצחה. המחשה טובה לחלחולם של שיח החרדות ושל שיקולי הביטחון האישי לתודעה הישראלית ולמחיקת תודעת הביטחון הציונית אפשר למצוא במאמר נדהם ונזעם של הסופר אהרון מגד, איש הפלמ"ח לשעבר, שפורסם ב'הארץ' במרס 2001:

מדהים: ידיעה בעיתון מספרת כי הנהלת בית הספר 'תיכון חדש' בתל אביב - בית היוצר של פאר נעוריה של תנועת העבודה לפנינו, שרבים מבוגרו יצאו להתיישב בכל קצות הארץ ורבים מהם היו מפקדי 'הגנה' והפלמ"ח ואחר כך מן הלוחמים הנועזים בצה"ל - החליטה לבטל את הטיוול השנתי של תלמידי כיתות י"א לאזור הכנרת. הסיבה: ועד ההורים קבע כי לאור המצב הביטחוני יש חשש לחיי התלמידים. לא יאמן. כשקראתי את הדברים האלה על 'המצב הבטחוני', נזכרתי בשנות המאורעות של 1936-1939, כשיום-יום נפלו חללים מהתקפות הכנופיות הערביות, כשאלפי עצים נקרו בפרדסים ובכרמים של המושבות והקיבוצים ומאות בתים עלו באש. [...] באותם ימים יצאנו - חברי תנועות הנוער ותלמידי הגימנסיות - לטיולים ברחבי הארץ בכל חופשה מן הלימודים. [...] היום, בשנת 2001, השנה ה-53 למדינת ישראל העצמאית, 'המעצמה החזקה ביותר במזרח התיכון', אומר יו"ר ועד הורי התלמידים כי נוכח 'הסכנה' שבטיול לאזור הכנרת - אזור המיושב כולו, משני גדות האגם, ביישובים עבריים - 'עדיף שהילדים יבנו מאשר שאנחנו נבכה עליהם'. [...] אם זה החינוך שינחילו הורים לילדיהם בשנת 2001, שעליהם לפחד מפני טיול בסביבות הכנרת - אין סיכוי שמשרוד בארץ כמדינה יהודית.

תחושת החרדה וחוסר האונים שעוררו מלחמת המפרץ וגל פיגועי הטרור, לצד האמפתיה החברתית החדשה לחולשות אנוש היו מהגורמים החשובים לירידה במוטיבציה של מתגייסים, מילואימניקים וקצינים צעירים בקבע לשרת בצה"ל. עצם השימוש במושג פסיכולוגי מובהק, 'מוטיבציה', כמטבע לשון המבטא משבר ערכים לאומי, מלמד על האינטרקציה החדשה שנוצרה בשיח הישראלי בין פטרויזם לפסיכולוגיה.

המוטיבציה של הצעיר הישראלי לשרת ביחידה קרבית היתה שנים רבות לשם דבר בעולם. דמותו של לוחם הסיירת הממתין ליד משרד מפקדו מחשש שלא ישובץ לפעולה הבאה או של השריון במילואים הממהר לעלות על המטוס הראשון ויוצא ארצה עם פרוץ המלחמה, היו לאחד מסמלי הישראליות, מקור לגאווה לאומית. לכן, כאשר התגלה לציבור בישראל בשנות התשעים שהמוטיבציה של הישראלי לשרת בצה"ל נמצאת במגמת ירידה, קם רעש גדול. לכאורה לא היה מקום להפתעה, שכן הסימנים והסיבות לרפיון ריחפו באוויר זמן רב קודם לכן. אולם לחברה שההדחקה היא אחד מתכונות היסוד באישיותה, הבשורה הסטטיסטית על הירידה במוטיבציה היתה מרעישה ועוררה זעזוע.

קשה לדעת מהי נקודת הזמן המדויקת שבה החלה להיסדק תפיסת השירות בצה"ל, אך אפשר לשער שזה קרה אחרי מלחמת לבנון. בספטמבר 1982 חטפו מחבלים שמונה חיילי נח"ל בשעה שעסקו בפעילות מבצעית בלבנון. לאחר משא ומתן עם אש"ף, שנמשך שנה, שחררה ישראל 4,700 שבויים תמורת החיילים שהוחזקו בשבי המחבלים. חקירת המקרה בצה"ל גילתה ששבויי הנח"ל לאים נגרמה בגלל שאננות וחוסר מוטיבציה להילחם, והחטיבה ספגה ביקורת קשה. חדי העין הבחינו שהתנהגות חיילי הנח"ל לא היתה מקרה מקומי אלא העידה על תהליך הרבה יותר עמוק שהשפיע על תפיסת השירות הצבאי בכלל והשירות הקרבי-מבצעי בפרט.

ב-1987, שלוש שנים לאחר נסיגת צה"ל מעומק לבנון, יצא לאקרנים סרטם של רן שור, דוחן נשר ואיל דה-פרז 'בלוז לחופש הגדול'. הסרט, שהביקורת החמיאה לו והצפים באו לראותו בהמוניהם, עסק בחברה מלכדת של שמיניסטים המנסים לנצל את מעט החופש שנשאר להם לפני הגיוס. התקופה שהסרט עוסק בה היא מלחמת ההתשה, אשר כאמור הצמיחה את הגילוי הראשון של פציפיזם בתולדות החברה הישראלית, והיתה ככל הנראה המלחמה הראשונה שבה התערער משהו במוטיבציה של צעירים להילחם. התחבטויות הגימנזיסטים בשאלות שונות, ובכללן השאלה אם לשרת בצנחנים, כלומר למלא אחר הציווי הפטרויטי העליון, או בלהקה צבאית, כלומר להיות ג'ובניק, מתוארות בסרט מבעד למצלמה ביתית של אחד השמיניסטים, והדבר מוסיף לסרט נופך של אותנטיות ומעורר אמפתיה. שני המסומנים התוכניים המרכזיים המועברים בסרט הם: הנערים והתמימות שהצבא גזל מצעירים בארץ; וקורבן העולה שהחברה הישראלית מקריבה במחזוריות מצמררת על מזבחיו של מולך המלחמה. האימרה הצינית 'ניפגש על האנדרטה', שנטבעה באותה תקופה ומובאת בסרט, והסיסמה הציונית-פטרויטית 'טוב למות בעד ארצנו' המוצגת על ידי הנערים בחזרת למסיבת הסיום כפארודיה על פולחן השמל הישראלי (בסופו של דבר המנהלת מבטלת את המופע), מסמלות את הסדק הערכי שהתגלה בקרב הנער הישראלי החילוני עקב מלחמת ההתשה – סדק שהחל להתרחב אחרי מלחמת לבנון.

בשנה שהוקרן 'בלוז לחופש הגדול' פורסמה גרסה חדשה של 'מכתב השמיניות'. הפעם היא נכתבה בזימרתו של עמית לוינהוף, תלמיד תיכון עירוני א' בתל אביב, והופנתה לראש הממשלה יצחק שמיר:

אנו, בני נוער ישראליים העומדים בפני גיוס לצה"ל, רואים בשלטון הישראלי בשטחים הכבושים סכנה מהותית לעתידה של הדמוקרטיה והחברה הישראלית ומחוסים בפני השלום. כלנו נולדנו אחרי '67 למציאות אשר הופכת את צה"ל מצבא הגנה לצבא כובש ומדכא. אנו רואים חשיבות רבה בשירות בצבא הגנה לישראל. לפיכך אנו פונים אליך, שר הביטחון, לאפשר לנו לשרת בתחומי הקו הירוק ולא לדרוש מאיתנו להשתתף בפעילויות דיכוי וכיבוש בשטחים, שכן הדבר נוגד את מצפוננו ולא נוכל להיענות לו. אם יפקדו עלינו לקחת חלק בפעולות דיכוי - ניאלץ לסרב! בתקווה שתיענה לבקשתנו.

מכתב השמיניות הראשון נשלח ב-28 באפריל 1970 לראש הממשלה גולדה מאיר, לאחר שמנעה מנחום גולדמן לצאת לקהיר לשיחות עם נשיא מצרים גמאל עבד אל-נאצר. רגע לפני הגיוס שאלו השמיניסטים כיצד יוכלו להילחם במלחמה תמידית חסרת עתיד וטענו ש'הממשלה מסוכנת את מדיניותה כך שהסיכויים לשלום מוחמצים' (ראו בשער 'החזית התקשורתית'). מכתב מחאה שני מסוג זה נשלח ב-1978 למנחם בגין, וב צימ השמיניסטים שאם לא תיסוג ישראל מכל השטחים ותסכים להקמת מדינה פלשתינית תמורת הסכם שלום, 'תהיינה ידיך מגואלות בדם אחינו, דם הנפלים' – משפט שעורר סערה. המכתב ששלחו השמיניסטים לשמיר ב-1987 דמה אפוא לשני קודמיו. גם התגובה של ראש הממשלה היתה דומה בשלושת המקרים. שמיר אמר אז לעיתונות: 'חותמי מכתב השמיניות הינם חריגים. אין כל תופעה של כדור-שלג שצריכה ליצור דאגה'. כעבור שלושה חודשים פרצה האינתיפאדה וכדור השלג שאותו לא ראה שמיר החל להתגלגל וצבר נפח ותאוצה חברתית ותקשורתית. עם פרוץ האינתיפאדה הראשונה (ב-1988), כאשר המחלוקת בין מחנה הימין למחנה השמאל הגיעה לרמה חדשה של שטנה, החלו גם להופיע מעל פני השטח הסימנים הראשונים לירידה במוטיבציה לשירות קרבי בקרב צעירים חילונים מבתי משכילים. פה ושם ראינו קצינים וחילים, שהודו בחצי פה באוזני עיתונאים שהרדיפה אחר ילדים ונשים מידי אבנים 'מוציאה להם את החשק' לשרת בצה"ל. גם מאגר הסלנג הצבאי החל לאסוף באותה תקופה ביטויים 'אנטי-מוטיבציוניים', כמו 'סירת או יירת', 'ראש קטן', 'מקטין ראש', 'שב"ז' (שבור זין) ו'ראש נצנץ', שהתקבלו בחברה בחיך ובין.

פרופיל 21

באמצע שנות התשעים חל מפנה בהתייחסות לירידת המוטיבציה לשירות צבאי כאשר הנושא החל למשוך את תשומת לבם של חוקרים ממדעי החברה וכאשר הירידה במוטיבציה כבר לא היתה תופעה שולית שקל להכחישה. הראשון שמיקד זרקור מדעי על התופעה היה ד"ר ראובן גל. כבר ב-1988 ערך מכון המחקר שהקים בזכרון יעקב סקרים על מוטיבציה של בני נוער לשרת בצבא וכינס פרשנים וחוקרים מתחומים שונים לדון בממצאים שרמזו על התהוותה בעיה בתחום זה (אני עצמי שותפתי בכמה מהפגישות הללו). אולם הממצאים שעלו במחקרים האלה לא היו חד-משמעיים וגם ההד התקשורתי שניתן להם לא היה גדול. גל הוסיף לערוך סקרים תקופתיים ובעיית המוטיבציה לשירות צבאי בקרב צעירים החלה אט אט לחלחל לכלי התקשורת. בשנת 1994 פירסם גל סקר חדש שהצביע על ירידה של 5% ברצון להתגייס ליחידות קרבות. התקשורת פירסמה

את עיקרי ממצאיו בהבלטה, אך צה"ל הגיב בשתיקה ובהתעלמות.

באותה שנה עלתה לכתורות פרשה חדשה, שפתחה דיון ציבורי מעניין וחוסר תקדים על השיחות הצבאיות. יובל קידר, מורה מעולה וצייר מוכשר בתיכון בתל אביב קיבל מכתב פיטורין מהעירייה. העילה לפיטורין הייתה העובדה ששוחרר מהצבא בפרופיל 21 - אי התאמה נפשית - והוא לא הסתיר זאת. העיתונות דיווחה על האירוע והביאה תגובות שונות וסקירת מקרים קודמים של אפליה חברתית של בעלי פרופיל 21. המסר העקיף היה: נעשים אכזריים בשם הפטרויטיזם. מאן התגלגל הכדור במהירות. יו"ר ועדת החוקה חוק ומשפט של הכנסת, חבר הכנסת דדי צוקר, זימן דיון דחוף בוועדה בהשתתפות נציגים של משרד המשפטים, צה"ל ונציבות שירות המדינה. בעקבות הדיון בוועדה פורסמה תקנה חדשה האוסרת לעשות כל שימוש בפרופיל הצבאי בשיקולים לקבלת אדם לעבודה בשירות המדינה.

אפשר לשער שהפרשה לא היתה זוכה לתשומת לב של התקשורת והתקנה החדשה לא היתה מתגבשת אלמלא ריחפה באויר 'אווירה ערכית' חדשה בשאלת השיחות הצבאיות. דומה כי מאחורי הביקורת על הפרופיל הבעייתי הסתתרה בעצם ביקורת על עצם הדבקות תו קלון למי שלא שירת בצה"ל. הביקורת הזו נבעה מערעור מעמדו המקודש של השיחות הצבאיות בחברה הישראלית.

במרס 1995 התבהר לתקשורת הישראלית לראשונה שצה"ל מסתיר את בעיית המוטיבציה או מתעלם מקיומה. באותו חודש פרש מצה"ל אל"מ גדי אמיר, מפקד מחלקת מדעי ההתנהגות. אמיר גילה לכתבים המופתעים שהפרישה נכפתה עליו לאחר שסקר מוטיבציה שערך במסגרת תפקידו הרגיש את הממונים עליו. בסקר התגלתה ירידה במוטיבציה בחמישה תחומים: גיוס לצה"ל, פנייה למסלולי קצונה, גיוס ליחידות השדה, הצטרפות ליחידות המיוחדות ושירות במילואים. צה"ל הכחיש. דובר צה"ל טען כי 'זה מחקר שנתי שגרתי ואין בסקר מגמה בולטת, אלא תנודות קלות והשינוי אינו משמעותי'. התייחס נשמע מאולץ, ועורר חשד שצה"ל מייפה את המציאות.

בשלב זה החלה העיתונות לפקפק בהכחשות של צה"ל. הספקות גברו כאשר ביוני 1995 פרסם ה'ניו יורק טיימס' מאמר שבו נטען כי שלישי מכל מחזור גיוס בישראל משתמט משירות צבאי. הנתונים הדהימו את התקשורת הישראלית, שתבעה מצה"ל הבהרות. דובר צה"ל ביקש 'להעמיד דברים על דיוקם'. הוא טען שאין מדובר בשלישי אלא ב-17%, ובכלל זה תלמידי ישיבות, חייבי גיוס שאינם גרים בארץ, בעלי סף גיוס נמוך ובעלי בריאות לקויה.

באוגוסט 1995 סייר האלוף יורם יאיר, ראש אכ"א, בבסיס הקליטה והמיון בתל השומר (בקו"ם). לשאלת הכתבים אמר יאיר: 'צה"ל אינו מגלה בקרב הנוער המתגייס חוסר מוטיבציה. להיפך, היום הלחץ על יחידות העילית גדול יותר'. גם בראיון הפרישה שלו הוסיף האלוף יאיר לטמון את ראשו בחול. לשאלת המראיין 'בכל זאת יש נתונים על שיעורים גבוהים יותר של נוער שמשתחרר משירות', הוא ענה: 'שטויות. מכיוון שמחזורי הגיוס כיום גדולים יותר, גם אחוז המתחמקים נרשם אולי כגבוה יותר'. גם ראש הממשלה ושר הביטחון יצחק רבין הכחיש את התופעה. בביקור שערך בבקו"ם סמוך לביקורו של האלוף יאיר אמר רבין לכתבים: 'שמחתי לשמוע שהדור הצעיר בא לשרת עם מוטיבציה גבוהה'. הוא סיפר שהקצינים דיווחו לו ש'הגיוס הנכחי מצטיין, כמו קודמיו, במוטיבציה גבוהה'.

אולם בשלב זה חדלה העיתונות להאמין להצהרות הצבא והנושא נהפך חומר לדיונים סוערים בטלוויזיה (בעיקר ב'פופוליטיקה') ובפורומים תקשורתיים אחרים. הכתבים הצבאיים גילו שגם הרמטכ"ל הודה בישיבת ועדת חוץ וביטחון ש'ההשתמטות ממילואים הגיעה לממדים של מגיפה' וקבע ש'התנעה הקיבוצית פשטה את הרגל בהתנדבות ליחידות קרביות ובנכונות לשמש בתפקידי קצונה'.

1996, השנה שבה הליכוד בראשות בנימין נתניהו כבש שוב את השלטון, היתה השנה הקריטית בפרצת משבר המוטיבציה לכלי התקשורת. מן הדו"ח השנתי (מספר 24) שפרסם בפברואר נציב קבילות החיילים, האלוף במילואים אהרון דרוחן, התברר שחלה עלייה של 50% במספר החיילים שפנו לקבל טיפול נפשי. הסיבה היתה בחירה לכול - התחזות. במסיבת העיתונאים שנערכה לרגל פרסום הדו"ח אמר דרוחן לכתבים: 'בשנים האחרונות חלה ירידה במוטיבציה של חיילי צה"ל, אין צל של ספק', והוסיף: 'אני חושב שיש היום ירידה מסוימת בהערכה לצה"ל, ושחיקה במעמדו של הצבא'. זו היתה הפעם הראשונה שנציג רשמי של צה"ל הודה שיעדר מוטיבציה לשרת הוא תופעה רוחנית. באפריל קיבלה הודאתו של הנציב אישור נוסף. בראיון רחב היקף אמר סא"ל רמי דברת, שסיים את שירותו כראש ענף מחקר במחלקה למדעי ההתנהגות בצה"ל:

ישנן הרבה עדויות המעידות שמרכזיותו של הצבא בחברה הישראלית לא בעלייה. יש בקינים בהתייחסות לצבא, וזו מגמה ברורה. [...] יותר ויותר, תופעת אי-שירות בכלל או אי-שירות קרבי אינה מחוץ לנורמה. חלק לא קטן מ'הבעיות הרפואיות' הן בעיות מוטיבציה. פעם לא דיברו על זה, הורים הסתירו, זה היה לא נורמטיבי. גם היום זה לא נורמטיבי, אבל זו כבר לא בושא לדבר על זה. וזה קורה הרבה גם בשכבות שנחשבות למרכזיות בחברה. זו בהחלט תופעה, וזה דבר שהצבא מודע לו.

באותה תקופה גם פורסמו ממצאיו של מחקר השוואתי שערך ד"ר יעקב כץ מהחוג למדעי החינוך באוניברסיטת בר אילן. המחקר נערך בקרב מדגם מייצג של תלמידי תיכון בכיתה י"ב: 552 מבתי ספר לא דתיים ו-387 מבתי ספר דתיים. הוא סיכם שאלון שניתן לצעירים בשלוש נקודות זמן: 1986, 1990 ו-1995. מהממצאים עלה שב-1986 ענן 93% מבני הנוער החילונים בחיוב לשאלה 'האם הם מתכוונים להתגייס לצה"ל?', ב-1990 90% וב-1995 76%. כך גם מצא מיתאם של כ-80% בין עמדות בני הנוער לעמדות הוריהם, ולכן הסיק שבעיית המוטיבציה אינה קשורה אך ורק למערכת החינוך או לצבא אלא משקפת בעיה חברתית החובקת לפחות שני דורות.

עם הצטברות ממצאים סטטיסטיים נוספים על מגמת הירידה במוטיבציה, החלו להופיע גם בעיתונות מיקבץ של ידיעות וכתבות שעסקו בתופעה וזיהו שיח בנושא. ביוני 1996 פרסם איתן רבין, הכתב הצבאי של 'הארץ', כתבה שכותרתה: 'בצה"ל מודים לראשונה: פוחתת הנכונות להתגייס ליחידות שדה'.

באוגוסט 1996 זימן אליו שר הביטחון החדש, האלוף במילואים יצחק מרדכי, כעשרה מג"דים ומח"טים במילואים לשיחת חתר' (שיחה שבה דנים במצב הנכחי בכל היחידות). בנוכחות הרמטכ"ל סיפרו הקצינים על בעיות המוטיבציה, על תחושת ה'פרייאר' שמלווה אותם ועל הקושי לגייס למילואים גדודים וחטיבות. למחרת הלך יצחק מרדכי לבסיס קליטה ומיון לקדם את פני המתגייסים החדשים של מחזור אוגוסט הגדול. שם, ללא אזהרה מוקדמת, צפה שוב ועלתה הבעיה, הפעם עם המתגייסים הטריים, שבזה אחר זה אמרו שהם מעדיפים לשרת קרוב לבית. תחילה בביישנות מסוימת, אחר כך בקול גדול, אמרו הצעירים האלה שהם לא ממש מאושרים להצטרף לחילות השדה. שר הביטחון הוכה בהלם. האיחוד פורסם בהבלטה בעיתונות ויצר גל של כתבות עיתונאיות בנושא, שעורר פולמוס לאומי. ב-16 באוגוסט 1996 פרסם 'מעריב' כתבה תחת הכותרת 'על מוטיבציה, התנדבות וראש קטן'. הכתב ביקר אצל טירוני גבעתי, מחזור מרס '96, וריאין את הטירונים ואת מפקדיהם. סמל המחלקה אמר לכתב:

בתקופתי, כשאוטנו היו 'מפמפמים', היו מדברים על הגנה על המדינה ועל הערכים הגבוהים. היום, כשאנחנו עושים שיחות עם החיילים, זה אפילו לא עולה על הפרק. אידיאלים - שאימא תישן בשקט, להגן על האזרחים - זה כבר לא תופס. בתכל"ס, ערכים זה לגמרי פאסה. מה שנשאר זה רק לבנון. נעשה, ניתקל, הרפתקאות, גם על האגו-טריפ שלהם אני מנגן, מאדיר אותם לעומת הג'ובניקים. 'תסתובבו עם הכומתה הסגולה, קיבלתם את הסיכה, געליים משופשפות'. לזה יש עדיין השפעה עצומה.

כעבור שבוע פרסם 'מעריב' כתבת שער ענקית בשם 'פחפיל 21 זה כבר לא בושה'. בכתבה חיינו ארבעה צעירים ילידי 1977/76, שהשתחררו משיחות סדיר בגלל פחפיל 21. ארבעתם נמנו עם קבוצה של תשעה חברים שהתגייסו יחד לצה"ל - שישה השתחררו שחרור מוקדם. הם שוחחו עם כתבת העיתון על 'הדור שלנו, דור חדש שיש לו ערכים אחרים - והשיחות הצבאי, הוא לא אחד מהם'. הם אמרו כי 'אינם מרגישים שיש עליהם אות קין, בגלל שהפקיחו את חבריהם להילחם, ואולי למות, למענם'. התקדים היה לא רק בדבריהם הגלויים ובהבלטה של הריאיון בעיתון חשוב ומרכזי, אלא גם בנימה האוהדת למחצה לצעירים של הכתב, שהשתקפה בריאיון. הם תוארו כ'צעירים אינטליגנטים, חושבים, קוראים ספרים, בניו למשפחות משכילות, סיימו תיכון, עשו בגרות', ונרמז שאין הם חריגים בשכבה החברתית שלהם. אמפתיה דומה עלתה מכתבת ענק דומה שפרסם 'ידיעות אחרונות' שסיקרה 'מכתב שמיניסטים' חדש שכתבו ארבעה 'בני טובים' מבית הספר היוקרתי 'בויאר' בירושלים. בראשית הכתבה ציין הכתב רן מוסינזון, במעט סרקזם:

הם עושים את מה שילדים בסוף י"ב אמורים לעשות: להאמין בערכים כמו דמוקרטיה ושלווה ולחשוב שמישהו באמת מקשיב להם. הם ממלאים בקפידה אחר חוקי המחאה השמאלנית השקטה, הכתובה, המחטיאה. הם לא מאיימים לא להתגייס, הם פשוט מתבאסים בקול רם. הם מבקשים בנימוס שמישהו מהגדולים יסביר להם מה קורה ויבטיח להם שבאמת עושים הכול, כדי שלא ימותו סתם. בקיצור, מה שהם רוצים בסך הכול זה שיתנו להם סיבה להתגייס.

ביום ראשון, מיד לאחר פרסום הכתבה, פרסם מעריב כתבה נוסף שבה צוטטו 'תגובות ערות, חבן נזעמות', לכתבה ב-7 ימים. אחד הקצינים הבכירים צוטט כמי שאמר: 'צה"ל לא צריך להתייחס לאיזה דרעק בצפון תל אביב שמשמטט בפרופיל 21, גם לא אם מדובר בשישה דרעקס. כל חייל קרבי בצה"ל יאמר לך מה הוא חושב עליהם - שהוא בעצם משתין עליהם'. אולם כמעין מענה למענה לתגובות הנזעמות של הקצינים הוסיף 'מעריב' את הידיעה הבאה: 'הגורמים הצבאים ציינו כי ההשתמטות החמורה יותר אינה של המשתחררים על סעיף 21 נפשי, אלא "ההשתמטות האפורה" - משיחות קרבי לשיחות עורפי. הרמטכ"ל עצמו אמר באחרונה כי מדובר בתופעה בממדים של מגיפה'. מתחת לכתבה זו פרסם העיתון במסגרת בולטת ריאיון עם סרבן צעיר שסותרתו 'למה אני משתחרר?'. 'אין לי בעיה אישית להיחשף ולהגיד בקול שאני לא מוכן לשרת בצבא ואני אדאג לקבל סעיף 21 ולהשתחרר', אמר לכתב מי שהוגדר בעיתון 'כתלמיד שמינית בתיכון יוקרתי ברמת גן'. 'עוצרת אותי רק העובדה שאבי הוא סגן אלוף בצה"ל המשמש בתפקיד בכיר. אני לא חש שום בושה ואין לי שום עכבה לצאת היום ולהסביר את דעותי. מרגע ששמתי את עצמי בצד המתון של המפה, בצד השלום, אני לא מוכן בשום פנים ואופן לתמוך, לשרת או לסייע לדבר שמגד את עקרוני'.

הכתבות הללו הוסיפו שמן למדורת הפולמוס התקשורתית בסוגיית המוטיבציה לשרת בצה"ל ומערכת הביטחון נאלצה להגיב. שר הביטחון יצחק מרדכי התראיין ל'ידיעות אחרונות' ואמר: 'עם כניסתי לתפקיד, החלטתי לחשוף את הבעיה ולהעביר אותה למגרשו של הציבור, שהוא בעצם בעל המניות של הצבא הזה. ההתמודדות עם התופעה היא עניין משותף להנהגת המדינה, לנבחרי הציבור, למערכת החינוך, לתנועות הנוער, להורים וכמובן גם לנו, במערכת הביטחון'. באוקטובר 1996, בערב הזיכרון שערך משרד הביטחון ליצחק רבין המנוח, הפתיע הרמטכ"ל רב אלוף אמנון שחק את הנכחים ודיבר גם הוא בגילוי לב על הירידה במעמדו של צה"ל בחברה הישראלית:

כמה רחקנו מהימים שבהם מדי צה"ל היו מקור לגאווה, מקור לכבוד. בשנה הזאת, בתהליך שהתחיל כבר מזמן וקיבל תנופה, מהלכים בתוכנו חיילים ומפקדים - בסדיר, בקבע ובמילואים - והבעה מתנצלת כמעט על פניהם. או שאנחנו פראיירים, או שאנחנו מיליונרים. [...] ההשתמטות מצה"ל כבר איננה כתם על חיי המשתמט, והנתינה בהתנדבות, בהכרה, מתוך רצון לתרום, אינה זוכה בהכרה הראויה. [...] כן, יש הרבה טוב. אבל סימני הכרסום במעמדו של צה"ל בחברה, בחוסנה של החברה וביכולתה להתעשת לעת משבר - אלה מדאיגים יותר ועליהם אנחנו מצויים לשקוד.

חברה ה'מסרסת' בניה

יצחק מרדכי ואמנון שחק היו די אמיצים וישרים להודות בפומבי בירידה העקיבה והמקיפה במוטיבציה של צעירים לשרת בצה"ל, אך הם לא יכלו, או לא רצו, להודות שהסיבה המרכזית לתופעה איננה חינוך לקוי או הסברה קלוקלת, אלא תהליך רחב ועמוק שהחל שנים רבות קודם לכן וגרם להחלשתו של דחף הלוחמנות בצעיר הישראלי. אחד הגורמים הראשונים לתהליך הזה היה הדה-לגיטימציה שעשה שלטון הליכוד, ובעיקר ראש הממשלה מנחם בגין, לקיבוצים מיד עם עלייתו לשלטון ב-1977, שיצרה בקרב צעירים בקיבוץ - ובמשתמע בבנים למשפחות שהצביעו לתנועת העבודה - תחושה של ניכור ודחייה.

גורם אחר הדימוי של מלחמת לבנון כמלחמה פוליטית שהוקרבו בה קורבנות שווא. הדימוי הזה כירסם באמון שרחש הציבור המשכיל לשיקול דעתם של הקברניטים בענייני ביטחון. גם הכיבוש המתמשך בשטחים, שהביא להרג, פציעה והשפלה של אלפי אזרחים פלשתינאים, החליש את המוטיבציה לשרת, כיוון שהוא השאיר משקע של מרירות ודחייה בקרב בני נוער בעלי רגישות מוסרית.

הסכם אוסלו גם הוא השפיע על הירידה במוטיבציה, שכן הוא יצר תחושה שכבר לא נשקפת לישראל סכנה קיומית, שהשלום בפתח, וגם אם יתמהמה בוא יבוא, ועל כן כבר אין צורך בשלב זה בקורבן מרחיק לכת. הסכם אוסלו פגע במוטיבציה לשירות צבאי גם משום שהוא גרם לעידון דמותו הדמונית-סטריאוטיפית של האויב, לפחות עד לפרוץ אינתיפאדת אל אקצה בספטמבר 2000. כיוון שדמותו המיתולוגית של הלוחם הישראלי נבנתה במידה רבה על בסיס הניגוד לדמותו השטנית של הלוחם הערבי, השיפור שחל בדמות הלוחם הערבי, בעיקר בעקבות סיקור עיתונאי צמוד, הביא אפוא להפחתת זוהרו של הלוחם הישראלי - ומכאן לפיחות בחשיבותו כמודל לחיקוי והערצה עבור בני נוער.

ביסוד מגמת הירידה במוטיבציה עמדו גם סיבות כלכליות: בגלל התרחבות האפשרויות לעשיית קריירה בשוק האזרחי בארץ ובחו"ל, צעירים מוכשרים רבים יותר נטו לוותר על קריירה בצבא הקבע ומוצרה דינמיקה של צניחת הסטטוס הצבאי במורד סולם היוקרה בארץ. צה"ל לא הודה בכך מעולם, אך אפשר לשער שבניגוד לעבר, דרגי הפיקוד העליונים (דרגות סגן אלוף ומעלה) אינם השארו שבעיסה הישראלית. לכן קשה יותר ויותר ליצור מודל של הזדהות (role model) שימשוך צעירים לקריירה צבאית.

השגשוג הכלכלי גם הוא אחד מגורמי הירידה במוטיבציה לשירות צבאי, בין השאר משום שהוא יצר מעין שתי פלנטות: 'פלנטת החזית' שבה ההקרבה האישית לטובת הכלל עומדת במרכז, ו'פלנטת העורף' שבה הסיפוק האישי עמד במרכז. פער בין החזית הלוחמת לעורף המקיים מהלך חיים שגרתי, ובכלל זה בילויים, התקיים אמנם כבר בתש"ח ויצר תחושות של מרירות וקיפוח בקרב הלוחמים הצעירים. אבל פער זה החרף בשנות התשעים עקב הנסיקה ברמת החיים. בשעה שמייעט של לוחמים צעירים הקיז את דמו בצפון, רוב הישראלים בילו בקניונים ובחו"ל, והדבר החל לעורר תחושות של תסכול בקרב המשפחות שבניהן סיכנו את חייהם ולגבות מחיר במוטיבציה לשרת. במציאות זו, שבה המלחמה בלבנון היתה מנותקת מההוויה הישראלית התחזקה בעיקר בקרב האוכלוסייה המשכילה והמבוססת תדמיתם של החיילים הקרביים ומשרתי הקבע כגלדיאטורים או כפראירים (תדמיתהזו עברה ככל הנראה שינוי - שקשה לאמוד אותו כרגע - במהלך מבצע 'חומת מגן' (2002), שנעד ללוחם בגל המתאבדים מהשטחים).

הפמיניזם, הצובר עוצמה חברתית, גם הוא נחשב 'אויב' הצבאיות בארץ כבעולם והשפיע על המוטיבציה לשירות צבאי. הצבא הוא למעשה תרבות-משנה גברית, המבוססת על חוויות מלחמה ועל סיפוק 'צרים גברים', והיא סוללת גם יסודות של אגו גברי. לפיכך, כאשר הקודים הפמיניסטיים החלו לחלחל לתוך מערכת הערכים הישראלית הם ריכזו בהכרח את ה'אינסטינקט המיליטריסטי' של הדור הצעיר בארץ (כמו גם שמדובר עדיין בהשפעה חלשה שאותותיה ניכרים בעיקר בקרב השכבה המשכילה והמבוססת). העובדה שהזמר אביב גפן, שלא שירת בצה"ל (מטעמים כאלה או אחרים), יכול היה להיות גיבור תרבות כה פופולרי בקרב צעירים כה רבים מבטאת לדעתי את הפיחות בתדמיתו של השירות הצבאי.

ולבסוף, הוכח זה כבר שעמדות צעירים, במיוחד בישראל, עולות בקנה אחד עם עמדות הוריהם. לפיכך טבעי שכרסום בתחושת הפטרויטיזם בקרב דור ההורים, בעיקר בעלי ההשקפה היונית, תיתן את אותותיה גם בהשקפת ילדיהם. המסר של אנטי-הקרבה, שהחלו לקבל צעירים מהשכבה היאפית החדשה מהוריהם, משתקפת במאמרה של העיתונאית בילי מוסקונה-לרמן, שנכתב לאחר שחוותה את טקס ההשבעה של בנה בצבא:

כן, ילד, כמו כל ההורים הגעתי לטקס ההשבעה שלך לצה"ל. הסתכלתי על האימהות שהביאו צידניות עם עוף וחשבת לעצמי, שזהו טקס שבטי עליו שכלל ידועים מראש לכולם, רק לא לי. [...] במלוא האחריות אני אומרת לך, שאף סנטימטר של אדמה, ילד שלי, לא שווה טיפת דם שלך. ויש פתרונות אחרים חוץ מהפתרון הצבאי - 'להקריב את חייה' - שעליו נשבעת. אל תאמין לאף אחד שאומר לך שכל העולם נגדנו וכולם רוצים להשמידנו. המשפט הזה הוא מניפולציה קלישאית שתפקידה להשתמש בך, להפוך אותך קרבן למזבחות שהם בנויים לעצמם. [...] אתה לא צריך להיות 'לוחם' בשביל להפוך לגבר'. זאת עוד מלכודת מתוחכמת ומשומנת שאליה אתה נופל בגלל הצעירות שלך. [...] ברגע שראיתי אותך צועד שם, החלטתי לא לשבת יותר מהצד. אני מקווה שעוד אימהות יעזבו את הצידניות עם העוף ואת הממחטות הרטובות מדמעות ויקומו גם הן מהספסל. אני ילדתי אותך. אף סיסמה לא תשכנע אותי להקריב אותך.

התבטאות מסוג זו, המחזקת את הלגיטימציה לביקורת על עצם השירות הצבאי ומחלישה את הסטיגמה שדבקה בעבר במי שבחר שלא לשרת בקרבי או שלא לשרת בכלל, שבה והופיעה במחזוריות בעיתונות הישראלית של סוף שנות התשעים בהבלטה ובחרפות הולכות וגדלות. כך, למשל, בכתבה אחרת של בילי מוסקונה-לרמן, שסיקרה בנימה חיובית את צעדו של לוטן רז, שסירב להתגייס לצה"ל משום התנגדותו לשירות בלבנון, ונכלא. בראש הכתבה (בבוקסה) נכתב:

בדרכה לראיין את סרבן הגיוס הירושלמי לוטן רז נתנה בילי מוסקונה לרמן טרמפ לבנה החייל, שחזר לבסיסו ברמת הגולן. נקרעת בין דאגתה לבנה ובין התנגדותה לגיוס ולשירות בלבנון, נקשה על דלתה של משפחת רז, המגדירה את עצמה 'חממה רדיקלית'. רז הצעיר, המסרב להתגייס לצה"ל, נחוש ומנומק. ביום ראשון הקרוב ייכנס לכלא. למרות שצעדו חריג בחברה הישראלית ועלול לקומם רבים, הוריו, נעמי וגדעון, שנכלאו בעצמו בעקבות סירובו לשרת בלבנון, תומכים בו ללא סייג. גדעון רז: 'הצעד שלו, ושל אחרים שהלכו וילכו בדרך הזאת הוא צעד משפיע'.

חשוב לציין כי רוב ההורים בישראל עדיין סבורים שהשירות הצבאי, ובכלל זה השירות הקרבי, הוא חובה אזרחית קדושה והתנסות חיובית, ומעודדים את ילדיהם להצטיין בצה"ל. עם זאת, ביקורת על עצם הלגיטימציה של גיוס חובה לצה"ל, שהיתה בעבר נחלתו של מיעוט קטן וקיצוני בארץ, נעשתה שיחה יותר בשנים האחרונות בשכבה הנחשבת לשמנה וסולתה של החברה הישראלית. היא כבר לא נלחשת בחדרי חדרים אלא נאמרת בראש חוצות. הנה כי כן, באוקטובר 1998 נערך בקיבוץ העוגן כנס שאירגם שש נשים, אימהות לילדים מגיל הגן ועד אחרי גיוס. לקראת הכנס אספו האימהות ותעדו עדויות של בני נוער שהעדיפו שלא להתגייס ואלה הוקרנו בכנס, שבו גם עלתה השאלה 'הכופרנית': 'האם בני הנער באמת חייבים

להתגייס לצה"ל בהגיעם לגיל 18?

'הצבא בישראל הוא טאבו', אמרו לענת מידן, כתבת 'ידיעות אחרונות' שסיקרה את הכנס, 'ואנחנו חושבות שטאבו צריך לשבור'. ועוד הוסיפו:

הצבא הוא פרה קדושה שלא מעזים לגעת בה. מגיל אפס אנחנו שטופי מוח בכל מה שקשור לצבא. כשמדברים על סירוב לשרת, או כשרק מועלית השאלה אם הבעיות הקיומיות שלנו מצדיקות את קיום הצבא, האוזניים נאטמות [...]. את לא רוצה שהבן שלך ייהרג בצבא, אף אימא לא רוצה, אז מה יהיה? עדיף שיהיה צבא שיבוסס על מתנדבים שיקבלו שכר ויחסו מאנשים צעירים לעשות כל מיני תרגילים כדי להשתחרר. אפילו האלוף גדעון שפר, לשעבר ראש אכ"א, דיבר על כך. הצבא חייב להתמודד עם הקולות שנשמעים בשטח ולהגיב עליהם.

אינדיקציה מעניינת לשינוי שחל ביחסה של השכבה 'היאפית' בארץ לשירות הצבאי ולממדים של התופעה, אפשר למצוא בסיקור נאומו של מנהל גימנסיה 'הרצליה', שהמקומן 'תל אביב' ייחד כתבה נרחבת לדבריו:

המנהל היוצא של גימנסיה הרצליה, דרור אלוני, ניצל בשבוע שעבר את במת טקס הסיום של שנת הלימודים, ותקף בחריפות את תופעת ההשתמטות של תלמידי הגימנסיה מצה"ל. אלוני גם לא פטר את ההורים מאחריות והאשים אותם ב'מתן לגיטימציה להשתמטות'. לאחר טקס הסיום המשיך אלוני את התקפתו בפני מקורביו, וסיפר כי 'תלמידים באים אלי ואומרים "אני רוצה להיות ג'ובניק. אני רוצה להיות כל יום בבית"'. [...] בנאומו הכואב בפני מאות הנוכחים בטקס הסיום, טען אלוני כי 'ידוע לי כי מספר בוגרים לא קטן של מערכת החינוך בעיר תל אביב יפו, ובהם בוגרי הגימנסיה, בחרו שלא לשרת בצה"ל ונקטו בצעדים מבישים על מנת להשיג פטור מגיוס או להשתחרר במהלכו על סעיף נפשי. בשיחות עם תלמידים והורים חשתי, לצערי, שניתנה מידה של לגיטימציה להשתמטות זו.

דברי התוכחה של אלוני הם ממש מטפורה לתהליך הירידה במוטיבציה, לא רק משום שמדובר במוסד יוקרתי שלומדים בו בעיקר צעירים מבתי מבוססים ומשכילים, אלא גם משום שמדובר באחד ממוסדות החינוך המיתולוגיים של החינוך הציני - מוסד שממנו יצא הגרעין הראשון של תנועת 'המחנות העולים' וממנו נשלח ב-1943 'מכתב השמינית' הנועד, שקרא לתלמידי כיתות י"ב לעזוב את הלימודים, לוותר על תעודת הבגרות ולהתגייס לפלמ"ח, כדי ליטול חלק במאמץ הלאומי.

באפריל 2001 פורסמה ב'ידיעות אחרונות' כתבה נרחבת במוסף יום העצמאות שכתרתה 'פעם לא היינו שואלים אם אתה מתגייס אלא לאן'. בסותרת המשנה נכתב:

בעבר מי שלא שירת בצבא היה מתבייש לצאת לרחוב. היום הפכה ההחלטה לא להתגייס כמעט לתופעה. שלושה שיתייצבו בקרוב בבקו"ם ושניים שמסרבים בגאווה מדברים על תחושת הפראייר מול תחושת השליחות, הלחץ מצד ההורים והחברים, היחס לחיילים הרוגים, דרישת הלא מתגייסים לזכויות שוות, והשאלה מה תורם יותר למדינה - תשלום מס הכנסה ממלצרות באזרחות או ריצה במדים על ג'בלאות.

שוב נסייג ונציין כי הכתבה הגדולה יוצרת אשליה של תופעה בעלת ממדים עצומים, וכפי שהוזכר לעיל מדובר עדיין בקצה הסקאלה. עם זאת, קצה הסקאלה מעיד בדרך כלל על המגמה הכללית של הסקאלה כולה. למעלה מזה, עצם פרסום הכתבה בעיתון הנפוץ בארץ, ועוד ביום חגה של המדינה, משקף את השינוי העמוק שהחברה הישראלית עוברת בתחום הגדרת השירות בצה"ל. אחד הנערים אומר בכתבה: 'הג'ובניקים ואלה שלא מתגייסים הם החזקים היום, בלי ספק. היום שואלים לג'ובניק לא "למה אתה לא הולך לקרבי", אלא "אם אתה כבר לג'ובניק למה לא תעזוב כבר לגמרי את הצבא". זה הטרנד'. דיבורים כאלה לא היה מעז להשמיע צעיר לפני עשרים שנה, וערך עיתון לא היה מעז להדפיסם.

מלחמת הסטטיסטיקה

כאמור, עם התעצמות ההד התקשורת לבעיית המוטיבציה לשרת בצה"ל, עבר הצבא באופן מודרך ומהוסס מהכחשה מוחלטת להכרה ראשונית במשבר. השינוי הזה נבע בין השאר מהנתונים הסטטיסטיים שהחלו להצטבר על שולחן המפקדים הבכירים ולאשש את הטענה בדבר מגמת הירידה במוטיבציה לשרת. באפריל 1997 הציג ראש אכ"א, האלוף גדעון שפר, את הנתונים הבאים לפני ועדת ההיגוי המשותפת למשרד החינוך ולצה"ל לעידוד המוטיבציה בקרב בני הנוער: שיעור המתגייסים (בנים) לצה"ל מבני שנתון 1985 היה 88.3% ובשנת 1996 79.9%. גם מספר החיילים המסיימים את השירות הצבאי ירד: ב-1985 90.6% מכלל המתגייסים וב-1996 83.3%.

באותה שנה פירסם ראש חטיבת התכנון באגף כוח האדם של צה"ל, תת אלוף יהודה שגב, נתונים נוספים מאלפים על שירות בני נוער בצבא. על פי דיווחיו, 15% מהמתגייסים מפסיקים את השירות באמצע. מסקר משווה שערך הצבא עלה כי ב-1989 השיבו 62% מהמתגייסים בחיוב כשנשאלו אם הם נכונים למלא תפקיד קרבי וב-1996 אמרו 53% מכלל בני הנוער ערב גיוסם כי הם מעוניינים בתפקיד מסוג זה.

צה"ל אמנם הקים מספר ועדות לבחינת הנושא ולהצעת פתרונות, אולם בשלב זה מחלקת מדעי ההתנהגות והפיקוד העליון כאחד ראו בעיה זו כתופעה זמנית ומינורית ולא משהו המבשר מגמת עומק. המחשה לתפיסה זו אפשר לראות במאמרו של סא"ל רון שטחן, ראש ענף תנאי שירות באגף כוח אדם של צה"ל, שפורסם בכתב העת הצבאי 'מערכות' באוגוסט 1998. שטחן כתב (משפט שלא היה מבייש מערכון של הגשש החיוור): 'באופן כללי ולאורך זמן לא נכל להעלות את העקומה הכללית של ממדי המוטיבציה, אך ניתן בהחלט ליצור וקטור חיובי שימתן את השיפוע ובנקודות מסוימות אף להפוך את השיפוע'. תפיסה זו גם הכתיבה את סוג הפתרונות.

ב-1998 המליצה הוועדה שהקים צה"ל לבדיקת הירידה במוטיבציה בצה"ל, בראשות האלוף במילואים עמוס ירון, להתמקד בחינוך בני הנוער. היא הציעה שתלמידי בתי הספר התיכוניים ייצאו לפעילויות גדנ"ע. המלצתיה לא יושמו. ועדה אחרת לבדיקת הנושא, שהוקמה במפקדת חילות השדה בראשות תת אלוף איקה אברבנאל, המליצה בין השאר 'לחסום את דרכם של המשתמטים', שקן על פי תפיסתה, 'חלק גדול מתסכולם של החיילים הקרביים נובע מכך שצעירים רבים כלל לא נושאים בנטל'. אחד הרעיונות שהעלה אגף כוח אדם בצה"ל היה 'לצ'פר' את המתגייסים באמצעות לימודים לבחינות בגרות ובחינות פסיכומטריות על חשבון הצבא, ניקוד גבוה בכניסה לאוניברסיטאות, הכפלת משכורתם החודשית של חיילי החובה ביחידות השדה, והענקת שנת לימודים אקדמית ראשונה חנם לחיילים ששירתו ביחידות קרביות.

עוד הוצע, ברוח הזמן, לפתוח במסע שיווק באמצעות פרסומאים מקצועיים. ואמנם, כבר בנובמבר 1996 הופק סרטון הסברה חדש לחיל הקשר, שבו מסבירים למתגייסים 'למה כדאי לכם לשרת אצלנו'. בסרטון לא מופיעה מילה אחת על מוטיבציה ותחומה למדינה. לפי הסרטון 'כדאי להתגייס לחיל כי הוא כולו ממוחשב, אלקטרוני [...] כי השירות הצבאי עובר מהר ואחר כך יש לכם התחלה טובה לחיים, מקצוע ביד ואפשרויות קידום באזרחות'. בתשובה לתמיהה שהובעה באוזני קצין קשר ראשי, השיב הלה: 'הנער של היום שואל "מה יוצא לי מזה", והסרטון עונה להם'.

הפעולות שנקט הצבא לפתרון משבר המוטיבציה טיפלו למעשה בסימפטום ולא דווקא בסיבותיו, והיו מה שנהוג לכנותו כסת"ח (כיסוי תחת). אך הן נתנו לצבא פסק זמן להוסיף לטמון את ראשו בחול ואיפשרו למפקדיו לשוב ולטעון בראיונות שמגמת הירדה בנוכחות לשרת בצה"ל נבלמה. קשה לאמת או להפריך את הטענה הזאת משום שמחלקת מדעי ההתנהגות בצה"ל אינה מעמידה את הסקרים שהיא עורכת לבדיקת גורמים חיצוניים. אך לאור ממצאים של סקרים אזרחיים שהתפרסמו מדי פעם בעיתונות, ולאור ניתוח הגורמים החברתיים לירידה זו, הטענה הזאת נראית כטעות, במקרה הטוב, וכטענה מכוונת או שקר עצמי, במקרה הרע. אכן, השירות בצבא עדיין מהווה אתגר אישי, מקצועי וערכי לחלק גדול מבני העור, בעיקר שירות ביחידות המובחרות, ורבים מתגייסים לצה"ל ברצון ובציפייה לבאות.

עם זאת, הסקרים האזרחיים השונים מלמדים על מגמת ירידה כללית במוטיבציה של צעירים לשרת ובגישה החיובית לצה"ל, עם הפוגות קצרות. אפשר להציע כמה תשובות לשאלה מדוע מוסיף צה"ל לרמות את עצמו ואת האחרים. ראשית, אפשר שמדובר בטעות מתודולוגית הפוגעת בתוקף הסקרים. פרופסור אבי דגני, בעל מכן הסקרים גיאוקרטוגרפיה ואחד הסטטיסטיקאים החברתיים המנסים בארץ, טוען בהקשר זה: 'כשהצה"ל עושה סקרים, הנשאלים יודעים שהם משיבים לצבא והם מבקשים להפיס את רצונם. הסיטואציה שבה מתקיים הסקר מכתובה במידה רבה את תוצאותיו'. שנית, העלייה שמציג צה"ל בביקוש ליחידות מובחרות היא עלייה נומינלית הנבעת מעלייה כללית במספר המועמדים לגיוס, שעה שהנתון הרלוונטי המצביע על המגמה הוא דווקא שיעור המבקשים להגיע ליחידות מובחרות מכלל המתגייסים. שלישי, צה"ל מתמקד במתגייסים ואילו הנפילה הגדולה במוטיבציה לתרום לצבא ולמדינה (ובעיקר להמשיך לקצונה ולחתום קבע) מתרחשת בדרך כלל בשנה השלישית לשירות הצבאי.

יתרה מזו, כאשר הדגימה מתמקדת במתגייסים המחקר אינו מאתר את מי שלא התגייסו מלכתחילה. ואמנם ב-2001 התפרסמה ב'ידיעות אחרונות' ידיעה אשר לפיה ראש מחלקת בריאות הנפש בחיל הרפואה, אלוף משנה זאב פרידמן, גילה בדיון סגור שנערך באגף כוח אדם כי לפחות 60% מהצעירים שמקבלים פטור משירות בצה"ל בגלל בעיות נפשיות לכאורה בריאים לגמרי. עוד נמסר כי במרבית המקרים, שבהם קובעים הקב"נים פרופיל רפואי 21 או 24 מסיבות נפשיות, ונותנים בכך פטור משירות צבאי, הם יודעים כי ה'פציינט' שלהם בריא בנפשו.

כעבור חודשיים, בספטמבר 2001, הופיעה בטור השבועי של נחום ברנע ידיעה על הנתונים שפירסם צה"ל על היקף 'הנשר הנפשי', המושג ה'מסובס' שצה"ל מאפיין בו את ההשתמטות, במחזור הגיוס של שנת 2000. 'מטעמי ביטחון', כתב ברנע, 'לא יוכל הצבא לנקוב מספרים אלא אחוזים. התברר כי 5.7% מהשנתון (גברים) מקבלים פטור מגיוס מטעמים רפואיים, בהם הטעם הנפשי. 7.7% מהמתגייסים מקבלים פרופיל 21 או 24 ומשחררים במהלך שירותם. הם הולכים לקב"ן ומשכנעים אותו באי-כשירותם הנפשית להוסיף לשרת. עוד מתברר שבחמש עשרה השנים האחרונות (עד לשנת 2000) גדל "הנשר הנפשי" פי שמונה'.

כעבור שנה, באוקטובר 2002, כבר הופיעו בדו"ח מבקר המדינה נתונים מלאים ורשמיים על היקף התופעה. על פי דו"ח זה, שבדק את סדרי המיון והשיבוץ בצה"ל עולה כי משנת 1998 ועד שנת 2000 גדל ב-31% מספר המועמדים לשירות צבאי שקיבלו פטור על רקע נפשי. שתי דרכים יש לקבל פטור מצה"ל על רקע נפשי. אחת מהן היא פטור מסיבות נפשיות באמצעות פרופיל נפשי, והשנייה היא פטור על בסיס ציון קושי הסתגלות. לפי נתוני מחלקת בריאות הנפש בצה"ל, שהופיעו בדו"ח, בשנת 1998 קיבלו 2365 צעירים פטור משירות בצה"ל על רקע נפשי (3.62% מכלל הגברים המיועדים לגיוס). ב-2000 כבר היה מספרם 3095 (3.95% מכלל הגברים המיועדים לגיוס). מדובר אפוא בגידול משמעותי של 31%, קרוב לשליש. מספר מקבלי הפטור בשל קושי הסתגלות גדל בתקופה זו מ-343 ל-393, גידול של 14.5%, ועוד 60 קיבלו פטור במהלך השירות, ו-553 חיילים נוספים קיבלו פטור מסיבות נפשיות במהלך הגיוס.

בעקבות הדו"ח הזה הקים אגף כוח האדם במטה הכללי ועדה המורכבת ממפקדים ממערך השדה, אנשי אכ"א ואנשי מערך בריאות הנפש בניסיון לבחון את הדרכים לצמצם את מספרם של המקבלים פטור או נפליטים משירות צבאי בגלל סיבות נפשיות. בינואר 2003 חשף העיתון 'ידיעות אחרונות' כמה מהנתונים המדהימים שהונחו על שולחן הוועדה הזו. מסתבר כי במדינת ישראל יש היום 104 אלף גברים בגיל שירות צבאי (בין 18 ל-45) ששחררו משירות בצה"ל מסיבות נפשיות (פרופיל 21). חלקם לא גויסו כלל מסיבות נפשיות, וחלקם נפלטו, מסיבות נפשיות, תוך כדי השירות הצבאי. ב-2002 לא סיימו 9% מהחיילים שגויסו את השירות הצבאי מסיבות נפשיות. זאת לעומת 3% ב-1992. גם בקרב המיועדים לגיוס המשחררים מסיבות נפשיות חלה עלייה חדה – בשנת 2002 קיבלו 3.7% מהמועמדים לגיוס פטור מסיבות נפשיות. זהו מספר כמעט כפול בהשוואה למצב בתחילת העשור הקודם.

אלה עדיין מספרים קטנים ביחס לכלל המתגייסים אבל הם מעידים על מגמה חברתית ששורשיה יונקים ממעיינות ערכיים חדשים. אפשר ללמוד משהו על השורשים הללו כאשר בוחנים את הסיבות לפטור משירות צבאי על סעיף נפשי. לפי דו"ח מבקר המדינה, בספטמבר 2001 הוציאה מחלקת בריאות הנפש מסמך שנושא 'נשר מסיבות נפשיות (פרופיל 21 ו-24)', ובו ניתחה את הנתונים והתהליכים בנושא זה בעשור האחרון. הסיבות לפטור מטעמים של אי-כשירות נפשית היו סיבות חברתיות, כמו ירידה בערך השירות, במוטיבציה ובמעמד הצבאי, וכן בעייתיות בתהליכי המיון והניבוי אצל מיועדים לגיוס. לפי הדו"ח, בשנים האחרונות גם קיימת עלייה בשיעור הפטור הכללי משירות ביטחון, לאו דווקא מסיבות נפשיות. הנתונים שהעביר צה"ל למשרד מבקר המדינה מלמדים כי 21.8% מהגברים ו-38.2% מהנשים ילידי שנתון '82 (שנת גיוס 2000) קיבלו פטור ולא התגייסו לצה"ל, בהשוואה לשנתון '97 שבו קיבלו פטור משירות ביטחון רק 19.3% מהגברים ו-36.2% מהנשים, ושנתון '94 שבו קיבלו פטור 17.7% מהגברים ו-32.6% מהנשים. אצל 6% מכלל המתגייסים הגברים בשנת 2000 היה הרקע לפטור רפואי, 8.4% קיבלו פטור תחת ההגדרה 'תורת אומנות', 4% לא גויסו כי לא עברו את סף הגיוס לפי מדדי האיכות של צה"ל או בשל רישום פלילי, ו-3.4% לא גויסו עקב שהייה

בנובמבר 2002 הציגה 'התנועה למען איכות השלטון בישראל' נתונים נוספים התומכים בתמונה הכללית: 45% מקרב אזרחי המדינה בגילאי הגיוס - סולל חרדים, נשים דתיות ונשואות, שכבות חלשות, מקצת מהעולים החדשים, ערבים-ישראלים ובני מיעוטים - לא התגייסו באותה שנה, והדבר מלמד ששירות בצה"ל הופך בהדרגה מחובה אזרחית בסיסית לעול המוטל על מחצית האוכלוסייה.

סקרים שונים, שהתפרסמו בשנים האחרונות בעיתונות מעידים כי גם בקרב בעלי המוטיבציה הגבוהה מבני הדור הצעיר, השיקולים לשירות קרבי אינם ככל הנראה כימים ימימה. הם הפכו תועלתניים יותר - חוויות מרגשות, הרפתקאות, מסלול למוביליות חברתית - ואידיאולוגיים פחות. 'טבח הברזוזים' בלבנון אמנם לא הרתיע רבים להתנדב ליחידות החי"ר, אך שוב, השיקול איננו בהכרח פטרויטי. רבים פשוט נמשכו לסכנה, 'לראות את הגורגנה ששערה נחשים', ולחוות טקס התבגרות גברי. בסקר שערך מכון 'דחף' ב-1999 בקרב 452 בני נוער יהודים, תלמידי י"א ו"ב ובני גילם שאינם לומדים, עלו המניעים הבאים לשרת בצבא:

59% מתגייסים כדי לתת - 'להגן על המדינה', 'עד כה קיבלתי, ועכשיו אני חוצה לתת'. 28% מתגייסים כדי לקבל - 'זה יתחם לי', 'בשביל החוויות', 'להוכיח שאני מסוגל'. 13% מתגייסים כי 'ככה זה' - 'כולם מתגייסים', 'זו חובה'. 25% חוצים לשרת בלבנון, 54% חוצים לשרת ביחידה קרבית, 60% יתאכזבו אם הפרופיל הרפואי יפסול אותם מגיוס, 67% מתגייסים מרצון ולא מחוסר ברירה. 86% מתכוונים להתגייס לצה"ל. למרות שרוב בני הנוער חשים גאווה ואחריות על כך שמגיע תורם להגן על המדינה, שיעור גבוה למדי מהנשאלים - 28% - אומרים כי יש סיכויים גבוהים או אף גבוהים מאוד שהם יחיו בעתיד בחול'ל.

בדיון על רמת המוטיבציה ראו לשים לב לנקודה נוספת: העובדה שהשירות הצבאי הוא עדיין מנדטורי יוצרת 'רעשים' בקליטת הרמה האמיתית של המוטיבציה. יש להניח שהייקף התופעה של הירידה במוטיבציה לשרת בצבא היה עולה בהרבה אילו היתה מוצעת לצעירים אלטרנטיבה ריאלית - למשל, שירות לאומי. רמז לכך אפשר למצוא בסקר שערך מכון 'סיגמא מיינד' עבור מחלקת החדשות של רדיו חיפה. אוכלוסיית המדגם כללה 501 איש מארבע הערים הגדולות. בסקר נמצא כי רק 35% מתושבי המדינה היו מתגייסים לצה"ל אילו היה הגיוס על בסיס התנדבות, ו-65% מתושבי הערים הגדולות היהודים סבורים שיש לצמצם את תקופת השירות הסדיר.

'כל העם במילואים'?

בסוגיית הירידה במוטיבציה של המתגייסים הצליח צה"ל לטשטש את האמת ולהדחיק את משמעויותיה, אך בסוגיית הירידה במוטיבציה לשירות צבאי בקרב אנשי מילואים הסתרת האמת היתה קשה הרבה יותר, מאחר שהמילואימניקים מתבטאים ביתר חופשיות מאנשי הסדיר. נקודת המפנה במוטיבציה של אנשי המילואים היתה גם היא בשנת 1996, כאשר הגיעו לתקשורת סקרים שונים שערך צה"ל כדי לאמוד את ממדי התופעה. בסקר שנערך בשנה זו נמצא כי 50% מהנשאלים עד דרגת סרן לא היו מתייצבים לשירות מילואים אילו יכלו. באותה שנה הופיע לראשונה נתונים על התופעה בדו"ח השנתי של מבקר המדינה (מספר 46). נכתב בו כי 'על פי נתוני ימי המילואים והאוכלוסייה הזמינה לשירות, ירד ממוצע ימי המילואים מ-20 יום ב-1989 ל-15 יום ב-1994. אך בהתייחס לאוכלוסיית החיילים ששירתו בפועל, ירד הממוצע מ-25 יום ל-23 יום בהתאמה'. ההסבר שניתן בדו"ח לתופעה היה כי 'ההבדל בין הממוצעים נובע בעיקרו מגידול בשיעור החיילים שלא שירתו מ-24% ל-40% במערך הערפי, ומ-12% ל-20% ביחידות הדרג הלוחם'. עוד קבע הדו"ח כי המצבה הממוצעת של חיילי מילואים בשירות מילואים פעיל, בכל המשימות, קטנה. בשנים 1995-1992 הסתכמה הירידה בכ-40%.

ב-1996 גם ערך חבר הכנסת רענן כהן, באמצעות הביטוח הלאומי, בדיקה של חלוקת נטל שירות המילואים. הבדיקה העלתה כי רק 30% מכלל אוכלוסיית הגברים מעל גיל 21 משרתים במילואים. על פי הנתונים שפורסמו בהבלטה ב'ידיעות אחרונות' מדובר בירידה של 20% בהשוואה ל-1994.

הגורמים לירידה במוטיבציה בקרב מילואימניקים דומים בעיקרם לאלה שהביאו לירידה בקרב אנשי הסדיר (שהוצגו לעיל), אך אפשר להוסיף עליהם עוד שלושה: ראשית, השחיקה שחלה בקרב אלפי מילואימניקים לאחר שירות של חודשים ואף שנים בתפקידי אבטחה, סוהרות ואחזקה בשטחים הכבשים - תפקידים שהמאיוס על רבים מהם את השירות הצבאי. שנית, הזעם על המתנחלים הקיצוניים שנתקעו כעצם בגרונה של האוכלוסייה הערבית ומקצתם מתעמרים לא אחת בתושבי המקום הערבים ואף משפילים את חיילי צה"ל. שלישית, התחושה המוצדקת של חלוקה לא שווה (ובעיקר בין חילונים לחרדים), ולפיכך גם בלתי הוגנת, של נטל השירות למען המדינה. התמונה על החלוקה הבלתי שווה התחדדה כאשר התפרסמו בעיתונות נתונים על העלייה העקיבה במספר הפטורים שנתן צה"ל לאנשי מילואים.

בשלהי 2002 פרסמה 'התנועה למען איכות השלטון בישראל' כי על פי חישוביה 70% מכלל הגברים בגיל 21-45 אינם משרתים במילואים. נתון זה מלל ערבים ישראלים שאינם חייבי גיוס.

לקראת סוף שנות התשעים, כאשר בקרב החברה החילונית גבר הזעם על השתמטות החרדים ועל חלוקה בלתי צודקת של העומס, הגבירה גם התקשורת את העיסוק בנושא השירות הצבאי. בראש השנה תשמ"ח הקצה 'מעריב' מוסף מיוחד לתרבות המילואים הגועות. 'מילואים בישראל של 1998', כתב יואב לימור בכתבת ראיונות עם אנשי מילואים, 'הם בעיקר נטל. מילים כמו "ערכים" ו"ציונות" נשמעות רק במשורה, ובעיקר מפי מפקדי הגדודים וקצינים בכירים אחרים. רוב החיילים מודים בפה מלא כי הם מגיעים למילואים מכורח, מחשש להיענש. אפילו המפגש החברתי - מוקד המשכיה העיקרי למילואימניקים בעבר - כבר לא מהווה מרכיב מרכזי. "עדיף בהרבה להיות בבית, עם המשפחה והחברים", אומר גולן טירן, מש"ק בגדוד. "לו הייתי יודע איך להוציא פטור רפואי, אני מניח שהייתי משתחרר". רוביק זונטל כתב באותו מוסף על תפקידה של תרבות המילואים בעיצוב הזהות, הפולקלור והזיכרון הקולקטיבי הישראלי, והמסקנה בחרה: ההיכחדות של תרבות המילואים היא עוד שלב בהיכחדות של התרבות

הציונית המסורתית. מעניין ולא מקרי שרזנטל ראה בכך תהליך חיובי והגדיר זאת במונחים פסיכולוגיים: 'חזרה לשפיות':

תרבות המילואים הגוססת - ואולי כבר מתה - היתה חובקת כל. שפה, לבוש, אוכל, יחסים עם הסביבה, ערכים, זהות. 'המילואימניק' היה אזרח ישראלי שעבר מטמורפוזה ביום שבו יצא למילואים, וחזר למצב הצבירה הקודם שלו ביום השחרור, בד"כ בלי ג'ט לג, בכוש הסתגלות מעורר השתאות. [...] המילואים היו סיפור אהבה. גברים שהלכו למילואים באותם עשורים אהבו את זה. חיכו לזה. המשתמטים היו חריגים. החיים מסביב לא העניקו מותרות וכיפים מדהימים כמו קפיצה ללונדון לסופ"ש או טיולי חו"ל ארוכים ויקרים וסעודות פאר. בני ה-22 שהתחילו את חייהם כאנשי מילואים היו רובם נשואים או בדרך לחתונה. מעטים נסעו אז למסעות ענק בעולם. המילואים העניקו את הריגשה, את השינוי, את האשליה שעדיין לא התמסדנו לגמרי, שיש עוד אופציה, גם אם יש לה טעם של לוף וריח של שמן רובים. המילואים השתלבו בכל מה שהיה בארץ ישראל 'היפהפיה והמשכחת'. פשטות, שוויוניות, סולידריות. המילואימניק נראה קצת כמו קיבוצניק היוצא לעבודה, אסוציאציה מעוררת כבוד. הצבא היה צבא העם, ואיש לא ידע כמה מרוויח תא"ל, שבכלל לא היה. מה הרג את תרבות המילואים? מדוע הפכו המילואים לזמן שנוא, מבוזבז? מדוע כל מי שיכול בורח מהם? למה רואים פחות ופחות גברים במדי בי"ת ובלורית מחכים לטרמפ? הרבה סיבות, וכולן אחת. המילואימניק לא מזכיר היום קיבוצניק. הוא מזכיר מתנחל. את המשימות הצבאיות העבירו מזמן לאנשי הסדיר והקבע. רוב היחידות האורגניות התפוגגו. אל המילואים באים במכונית ועם פלאפון וביפר.

ברגע מסוים הפכו המילואים מהכיף השנתי לסיוט של חיינו. זה לא רק שהתבררנו ונמאס לנו. זה מה שקרה לכולנו. הצבא משאר לב האתוס הישראלי, אבל זהו אתוס מוכתם בכתמים עקובים מדם, רוויים שנה ומחלוקת. כתם יום כיפור. כתם לבנון. כתם האינתיפאדה. כתם מלחמת המפרץ, שבה הפכה הג"א הנלעגת לתמצית המעשה הצבאי. ואולי מותה של תרבות המילואים הוא עוד סימן לתהליך הכואב של המסע הישראלי לעבר השפיות.

הפזמון הישראלי הפופולרי 'רק בישראל', שכתב אהוד מנור בתקופת האופוריה שאחרי מלחמת ששת הימים, כולל את השורה 'כל העם במילואים רק בישראל, מתנדבים עושים חיים רק בישראל' – שורה שדומה כי היום איש לא היה מעז לכתוב אותה. בשלהי 1998 הוציא מוזיקאי צעיר ומבטיח דיסק בטרה ובו הפזמון 'סיגל נחמיאס', וכך כתב:

בשנים האחרונות יש אישה בחיי. / כל חודש היא שולחת לי מכתב אישי במעטפה חומה. / למעלה כתוב 'מילואימניק יקר'. באמצע 'עולמך חרב' ולמטה 'בברכה, סרן סיגל נחמיאס'. / כך וכך ימים הסכים לתת לי אלוהים, / וכבר שלושים לקחה סיגל נחמיאס. / מה את ומי את? / דווקא עכשיו אני לא צריך, / שבתבזי לי את הזמן. / דווקא לבד אני עושה את זה מצוין.

הפזמון הזה, שפורסם בהבלטה בתקשורת, הוא כמעט הנגטיב של השורות על המילואים בפזמון 'רק בישראל', והוא כמו תימצת את התפיסה החדשה של שירות המילואים על ידי האליטה הישראלית המשכילה. הוא תימצת אותה לא רק במילים האירוניות אלא גם בזהות המחבר - אריאל הורביץ, בנה הבכור של נעמי שמר, שפזמוניה הפטרוטיים נעשו עם הזמן 'אות מתה' (מבחינת המסרים הציוניים שבהם ולא מבחינת איכותם הנפלאה) בשפת התרבות הפוסט-ציונית.

כאשר פורסם בעיתונות ב-1999 על חשיפתה של תעשיית פטורים מזויפים לאנשי מילואים, שבה מעורבים חפאים, אנשי צבא קבע ומתווכים, תעשייה שגילגלה מיליוני שקלים וסייעה למאות להתחמק משירות מילואים, איש כבר לא התפלא, ובכלל זה אנשי הצבא. הכתבה רק חשפה את מה שכולם כבר ידעו או חשו: השירות במילואים פסק להיות ערך חשוב בתרבות הישראלית. כמה סמלי שב-26 בינואר 2001, בעיצומה של אינתיפאדת אל אקצה, פירסם 'במחנה', הביטאון הרשמי של צה"ל, כתבה נרחבת שכותרתה: 'תמונה קבוצתית עם פטורים - כל השיטות להוציא פטור בצה"ל'. זאת לא היתה כתבת תוכחה וזעם אלא כתבה אינפורמטיבית מתובלת בפימה אירונית.

אינתיפאדת אל אקצה, שפרצה בשלהי 2000, העלתה במקצת את מפלס המוטיבציה לשירות צבאי בקרב צעירים לפני גיוס, אך בה בעת היא החמירה את בעיית ההשתמטות הגלויה והאפורה של אנשי המילואים ואת תופעת הסרבנות לשרת בשטחים. הסרבנות אמנם נובעת מנימוקים פוליטיים, אך דומה שהירידה הכללית במוטיבציה לשרת תרמה לעלייה בהיקף התופעה. ב-30 ביולי 2001 דיווח 'ידיעות אחרונות' שמתחילת האינתיפאדה השנייה ועד למועד כתיבת הרשימה, שבעה עשר חיילים סירבו לשרת בשטחים. אחד עשר מהסרבנים הם אנשי מילואים (מקצתם קצינים) ושישה חיילים בשירות סדיר. בד בבד החלה העיתונות לסקר את תופעת הירידה במוטיבציה לשרת במילואים בתדירות ובבלוטות הולכות וגדלות. הכתבות הללו, שרובן התפרסמו בעיתון 'הארץ', הציגו את קובלנות המגויסים (בעיקר לשירות מילואים), את ההשתמטות הגלויה והאפורה ואת הסרבנות הגוברת, בדרך כלל מנקודת מבט אוהדת. להלן הכותרות והתקצירים של שלוש כתבות מסוג זה, המעידים על תוכן:

הכותרת: חזית הסירוב החדשה. התקציר: קריסת תהליך השלום הקימה לתחייה את תופעת הסירוב לשרת בצה"ל מטעמי מצפון, בעיקר בקרב אנשי מילואים. לא מסכימים להגן על התנחלויות, לא רוצים להשתתף בדיכוי אזרחים, מוכנים לשלם את המחיר. צה"ל משתדל להדחיק. הכותרת: אל תתנו לנו צוים. התקציר: ביקור בגדוד מילואים בעזה, כולו מלח הארץ, מעלה כמה מסקנות עגומות: תחושת האפליה מתקרבת אל קו השבר, ממדי ההשתמטות גדלים, האווירה הולכת ומתהלמת והיד קלה יותר על ההדק. מי שמתכוון לקרוא להם גם בנובמבר לא מחובר למציאות.

הכותרת: הסביבה כבר לא רואה בהם עוכרי ישראל. התקציר: גבי וולף, שהשתחרר מהכלא הצבאי בסוף השבוע, מסרב להתגייס לצה"ל ורואה בישראל מדינה גזענית. לוטן רז, שסירב להגן על אדמה כבושה ומדיניות בלתי מוסרית, ריצה שלוש תקופות מאסר עד ששחרר בשל 'אי התאמה'. יאיר חילו הודיע לצה"ל על סירובו להתגייס, גם במחיר מאסר. ינון הילר ממתין להכרעת בג"ץ בעניין סירובו להתגייס.

בשלב זה גם מחלקת מדעי ההתנהגות בצה"ל (ממד"ה) לא יכלה להסתיר את המשבר המעמיק או להתכחש לו. מסקר שערכה המחלקה ב-2001 ופורסם ב'הארץ' ביולי נמצא כי 41% מחיילי המילואים בצה"ל מרגישים עצמם 'פראירים' עקב השירות. נתון זה היה גבוה משיעור שנה קודם לכן. עוד עלה בסקר כי 92% מאנשי המילואים סברו כי שירות המילואים פוגע בבני משפחותיהם ובמקומות העבודה שלהם. רוב הנשאלים חשו שקיימת בישראל אווירה ציבורית המעודדת השתמטות משירות.

הירידה במוטיבציה לשרת במילואים באה לידי ביטוי לא רק בהשתמטות גלויה וסמויה, אלא גם בטרופה הגוברת של אנשי מילואים על יחסו של צה"ל אליהם בזמן השירות. התלונות נבעו מן הסתם מבעיות פנימיות בצה"ל (למשל, ירידה ברמת אנשי הקבע), אך אפשר לשער שתרמו לכך גם הפער הגדול בין תנאי החיים ב'אזרחות' לתנאי החיים בצבא, ובעיקר הירידה בתחושת המחויבות לצה"ל ולמדינה והנכונות הפוחתת להקריב קורבן אישי למען המדינה. ככל שהמוטיבציה פוחתת, כך עולה הרגישות לעול, לקיפוח ולתנאי שירות קשים.

בינואר 2002 פירסם 'מעריב' כתבת ענק שכתרתה 'לפראיירים שלכם נמאס'. בראש עמודי הכתבה נכתב באותיות קידוש לבנה: 'דו"ח סופשבוע: מערך המילואים של צה"ל בסכנת קריסה'. בתקציר הכתבה נכתב:

הנתון הזה פשוט מדהים: רק 13 אלף איש שירתו בשנת 2001 יותר מ-26 יום במילואים. גם עכשיו, בתקופה של מתח ביטחוני, מערך המילואים של צה"ל ממשיך להידלדל. יש לכך יותר מסיבה אחת, אבל הבולטת שבהן היא כנראה האטימות והיחס המחפיר שלהם זוכים אלה הממשיכים לשרת. למרות הדיבורים וההבטחות, בפועל אין הקלות לסטודנטים, אין התחשבות בעצמאים ובאלה שמאוימים בפיטורים על היעדרות. מס הכנסה מנכה מהתשלום על ימי מילואים בלי להתחשב בשבתות, וסוגיית הביטוח לא מטופלת. גם בשטח הזלזול חוגג: לגדוד 7, למשל, המוצב כעת בחברון, והנחשב לטוב מבין גדודי המילואים, סופקו באימון המקדים אוהלים קרועים ודולפים; המטבח בבסיס הוגדר כסיכון תברואתי; אין החזר על נסיעות לבסיס ובחזרה; ומי שחלילה נפצע - שיחפש מי שיממן אותו. ד"ר דניאל לובין מ'פורום החפ"שים': 'העסק בקריסה, בהתרסקות טוטאלית. אם לא יינקטו צעדים דרסטיים, נאבד גם את המעט שעוד רוצים ועושים'.

ספק אם צה"ל יסול לעצור את המפולת, שהרי רוב הגורמים לה נמצאים מחוץ לצבא. הם עמוקים וחזקים ונראה שאין הם מאפשרים להחזיר את גלגל המוטיבציה לאחור – גלגל שהונע בעבר בדלק הלהט הציוני.

הפסיכולוגיה בתרבות הישראלית הפופולרית

השכלה פסיכולוגית לכל דורש

בשנות התשעים הואץ תהליך הפופולריזציה והבנליזציה של הפסיכולוגיה והיא הפכה לאחד ה'מינרלים' החשובים של התרבות החילונית בארץ. הדבר אירע בהשפעתם של איחונים ביטחוניים טראומטיים, שכבר עמדו עליהם לעיל, הצמיחה הכלכלית של ישראל, התפתחות תרבות הפנאי, הצריכה החומרית והתקשורתית, והגידול העצום במספר בוגרי מדעי ההתנהגות והחברה והמטפלים המקצועיים. ב-1996 היו רשומים באגוד הישראלית לפסיכותרפיה כ-800 חברים: 515 פסיכולוגים, 90 פסיכיאטרים ו-195 עובדים סוציאליים. בהסתדרות הפסיכולוגים בישראל היו חברים באותה שנה 2750 פסיכולוגים, בהם 1100 פסיכולוגים קליניים. מספר זה, הגדול ביותר מפי עשרה ממספר הפסיכולוגים שהיו בארץ ב-1955, הציב את ישראל כאחת המדינות בעלות השיעור הגבוה ביותר בעולם של פסיכולוגים לנפש.

מספרם של הפסיכולוגים בשירות הציבורי ובמגזר הפרטי הולך וגדל, בעיקר בצבא, בתעשייה, ברפואה ובחינוך. למעלה משליש הפסיכולוגים בישראל עובדים במערכת החינוך, ושירותים פסיכולוגיים מצויים היום כמעט בכל בית ספר בארץ. תהליך זה הוביל לעודף היצע מקצועי ולשחיקה בשכרם של הפסיכולוגים בשירות הציבורי, ובסופו של דבר לשביתה ארוכה ב-1997. העלייה במספרם של בעלי השכלה הפסיכולוגית ושל המועסקים בתחום זה באה בגלל הגידול במספר התלמידים המתקבלים לחוגים לפסיכולוגיה ולחוגים אחרים הקשורים לדיסציפלינה הפסיכולוגית (עבודה סוציאלית, סיעוד, רפיו בעיסוק, חינוך ועוד), בפתיחתם של חוגים לפסיכולוגיה במכללות האקדמיות החדשות, באישור תוכנית לימודים בפסיכולוגיה תעשייתית בטכניון, ובהעמקת לימודי הפסיכולוגיה בחוגים לחינוך ולחוראה. ההיצע של קורסים לפסיכולוגיה במוסדות להשכלה גבוהה במסגרת מדעי ההתנהגות ולא דווקא במסגרת החוגים לפסיכולוגיה, הולך וגדל מדי שנה וכך גם הביקוש להם. ההשכלה הפסיכולוגית ניתנת להמוני בית ישראל לא רק באמצעות לימודים פורמליים אלא גם, ולמעשה בעיקר, באמצעות מאות הרצאות של מומחים בחוגי בית, בקורסים, בימי עיון ובסדרות טלוויזיה, המרתקות אלפי צופים.

גם בבתי הספר התיכוניים יש עלייה ניכרת ועקיבה בהיצע ובביקוש ללימודי מדעי ההתנהגות, ובמיוחד ללימודי הפסיכולוגיה, וב-1997 אף הפיק משרד החינוך תוכנית לימודים חדשה ומקיפה בתחום.

סימן דרך ודוגמה מעניינת לעומק חדירתה של הפסיכולוגיה למערכת החינוך וכתוצאה מכך גם לעולמם של בני הנוער, היא הסדרה 'עניין של זמן' שהופקה ושודרה בטלוויזיה החינוכית בראשית שנות התשעים ולוותה במדריך למורה ולמנחה. 'עניין של זמן' היא דרמת נעורים העוסקת בבעיות של מתבגרים. כוכביה הם נערים ונערות בכיתה י"א המייצגים דמויות טיפוסיות בהוויית התיכון הישראלי: תלמידים 'צפוניים' ו'דרומיים', תלמידים מצטיינים ותלמידים המתקשים בלימודים, החכם של הכיתה, הליצן המוחץ, 'מלכת הכיתה', 'הנערה הפחובקטיבית' שחייבת להתנסות ככול, הביישנית והדחויה, וכדומה. גם צוות ההוראה זוכה לייצוג בדמות המורה הקשוח אך המוערך, המורה החברמנית, המתאמצת להתחבב בכל מחיר, והמורה הצעיר והאידיאליסט שהוא כמו אח גדול. בכל משדר ניתן לאחת הדמויות התפקיד הראשי. כל פרק מעלה בעיות אישיות הקשורות בחברים, בבית הספר, במשפחה ובחברה, שכולן לקוחות מעולם הנוער: משברים רגשיים, יחסי מין, סמים, חברות, מריבות, קנאות, ניכור, א גיוס, מתחים עם ההורים, אהבה, נהיגה, קשיים בלימודים, תחרותיות ועוד. הסדרה נועדה לסייע למתבגרים במצוקה בשלוש דרכים: (א) היא מביאה אותם להכרה שהבעיות שלהם אינן אישיות אלא טיפוסיות לגילם; (ב) היא מציעה להם פתרון אפשרי לבעיה שכיחה, המצוי בעלילת הפרק. בדרך כלל מדובר בשתי דרכי התמודדות בסיסיות עם הבעיה: 'פתרון שהגיבור יוצא בו בכוחות עצמו מהמשבר, ופתרון המבוסס על עזרה הדדית, וב הגיבור יוצא מהמשבר בעזרת חברים תומכים או מבוגר מבין'; (ג) לאחר צפייה בכל פרק נערך דיון מונחה על ידי מדריכים ומורים, שנועד לסיג את הפתרון המוצע בסרט, להראות דרכים לפתרון חלופיים, לבדוק את מורכבות הבעיה ולהעמיק בה, לקשר בין הבעיה של הדמויות בסרט למציאות

שהמשתתפים חיים בה, להציע דרכי חשיבה עקרונית להתמודדות עם הבעיה וכלים בסיסיים אפשריים לפתחונה וכדומה. לצורך זה אף הופקה במשרד החינוך חוברת מיוחדת להפעלה בחטיבת הביניים ובתיכון. להלן קטע הממחיש את אופייה הפסיכולוגי של החוברת ושל הסדרה כולה:

שם המשדר: 'החבר של החברה שלי'

הנושא: תקשורת בין אישית

מילות מפתח: תקשורת בין אישית, שפת גוף, מידע, השערה, קונפליקטים.

תוכן המשדר: המשדר עוסק בשתי מערכות יחסים המסופרות במקביל:

א. המפגש בין דנה, שרון ועידו: לקראת פסטיבל שירים עידו מכנס את שרון, חברתו, ואת סער לחזרה על שיר שהכין. בשעת החזרה שרון ועידו רבים. שרון עוזבת את המקום בכעס. דנה, בחיפושיה אחר שרון, מגיעה אל עידו. בשיחתם עידו מציע לדנה לשיר במקום שרון, אך היא מסרבת. הם מתיישבים קרוב זה לזה ומשוחחים. עידו מתנה את צרותיו בפני דנה. כשרון נכנסת, כדי להתפייס עם עידו, היא רואה זאת ועוזבת בכעס את החדר. במהלך המשדר אנו צופים בנתק שחל בין עידו לבין שרון ובין דנה לבין שרון. הנתק נובע מחשדותיה של שרון כי מתפתח רומן בין עידו ודנה, ומחששותיה פן תשיר דנה את השיר שיועד לה.

ב. המפגש של שרית ונוגה: שרית, ילדת פנימייה שאולצה לעבור למשפחה אומנת ולבית ספר שאינה רוצה בו, לא מצליחה או לא רוצה להשתלב בכיתה. מתי, המחנך, מטיל על נוגה לעזור לשרית להתאקלם מבחינה לימודית וחברתית. שרית ונוגה אינן מצליחות לתקשר ביניהן. הנחיות למנחה: שתי העלילות עוסקות במתח ובכעסים המתעוררים בגלל אי ההבנות הצומחות על רקע של קצר בתקשורת. בהפעלה שלפניכם בחרנו לעמוד על הקצרים בתקשורת, להבין את הסיבות להם, ולתרגל דפוסי התנהגות העשויים לתרום לתקשורת חיובית. המטרות: א. המשתתפים יכירו גורמים המשפיעים על 'קצרים' בתקשורת בין בני אדם. ב. המשתתפים יאתרו ויתרגלו דפוסי התנהגות שעשויים לתרום לתקשורת חיובית.

'עניין של זמן' זכתה לפופולריות עצומה בקרב בני נוער. השחקנים הצעירים נהפכו לדמויות נערצות והסדרה שימשה להם מקפצה לעולם הבידור והתקשורת: שרון חזיז, דנה ברגר, אביב גפן, אורי נבאי, אסתי יחשלימי, אילת זורר ואחרים. 'עניין של זמן' נתנה השראה לסדרת פסיכולוגי סטיוו פופולריות נוספות שהופקו בארץ, למשל, 'צעירי תל אביב' (1992). בשלהי שנות התשעים הופקה סדרת המשך 'עניין של זמן' שנקראה '20 פלוס', שעסקה בבעיות וקשיים של שכבת הגיל המבוגרת יותר. סדרה זו גם כן זכתה לפופולריות רבה, אף שלא בקנה מידה של אחותה הבכורה.

סיינפלד ומלכות ה'חנונים'

הפסיכולוגיה שלטת לא רק ביצירה הישראלית המקורית אלא גם ביצירות המיובאות המתורגמות והמעובדות לעברית, בספרות, בקולנוע ובטלוויזיה. הוצאות הספרים המקומיות, יבואני הסרטים מחו"ל ומנהלי ערוצי הטלוויזיה בארץ, המושפעים ממגמות אופנה בארצות המערב, מזינים את הקהל הישראלי בשפע הולך וגדל של יצירות שיש בהם הקשרים והדגשים פסיכולוגיים, שמקצתם גירו ויצרו דיון אינטלקטואלי ער בעיתונות, בכתבי העת המקצועיים, בספרות העיון, בכנסים ובימי עיון. דוגמה מובהקת לאהדה העצומה שהתפתחה בארץ ליצירות בעלות גוון פסיכולוגי היא הצלחתם הפנומנלית של ספריו המתורגמים של הסופר-פסיכולוג ארווין ד' ילום (Irvin D. Yalom) 'כשניטשה בכה' (עם עובד, 1994) ו'על הספה' (עם עובד, 1997), שיש בהם שילוב בין ספרות פסיכולוגית מקצועית לספרות יפה. הראשון צעד כ-200 שבועות ברשימת רבי-המכר במוסף 'ספרים' של 'הארץ' - שיא ישראלי בכל סוגי הכותרים - וגם השני היה ברשימת רבי-המכר. 'כשניטשה בכה' מתאר מפגש דמיוני בווינה, בשנת 1882, בין ד"ר יוזף ברוי, חופא בעל שם, מורו וידידו של זיגמונד פרויד, ובין הפילוסוף הדגול פרידריך ניטשה. נרקמת ביניהם עסקה: ברוי ירפא את ניטשה מהתקפי המגרנות הקשים שלו וניטשה ינסה לפתור את מצוקות הנפש של הרופא. השיחות בין השניים פורשות את יסודותיו של הטיפול בדיבור, שהוא הבסיס לתורת הנפש הפרוידיאנית.

גם הרייטינג הגבוה בארץ לסדרת הטלוויזיה האמריקנית היאפיות - 'שלושים ומשהו', 'אי. אר.', 'תיקים באפלה', 'חוק וסדר', 'שיקגו הופ', 'הפרקליטים', 'חברים', 'סיינפלד', 'אלי מקביל', 'סקס והעיר הגדולה' ועוד - משקף את הפופולריות הגואה של השיח הפסיכולוגי באליטה הישראלית. סקרי ציפייה מעידים שרוב הצופים בסדרות האלה נמנים עם שכבה זו והסיבה ברורה: בכול גיבורים המנהלים אורח חיים יאפי ועסוקים בטיפוח מערכות יחסים, בליבון חברי, פתוח ואירוני של חרדות, לחצים ותסביכים אישיים, מעין דינמיקה קבוצתית עם הומר.

סדרת הטלוויזיה 'סיינפלד', שעלתה לראשונה לשידור בארצות הברית ב-1990 ונחשבת לאחת מקומדיות המצבים (סיטקום) המצליחות ביותר בתולדות המערב, ובכלל זה ישראל, היא אולי הדוגמה המובהקת ביותר לעידן היאפי-פסיכולוגי שאנו חיים בו. לכאורה הסדרה עוסקת 'בלא כלום, מתפלספת על זוטות החיים בעיר וכולה אובססיה על סתמיים'. למעשה, היא מעין מראה סוציולוגי, ולא מעט מהאמירות הקיומיות שהושמעו בה משמעות בסיס לניתוחים אקדמיים ועיתונאיים. מומחים רבים סבורים שהיא מגדירה בצורה הטובה ביותר את תרבות המעמד הבינוני-גבוה בשנות התשעים. מבקר הטלוויזיה יובל נתן תימצת את מהות הסדרה כ'הכל ולא כלום, עם קצת קורנפלקס בצד'. לדבריו:

ג'רי סיינפלד ולארי דייוויד (כותבי הסדרה) תיארו באופן מעט מוקצן את החיים שלהם ושל החברים שלהם. חיים שנסובים סביב אירועים חסרי חשיבות, בהם אנשים מבוגרים ואינטליגנטיים מתנהגים כמו ילדים מפונקים וטיפשים. בלי לשים לב, התיאור הזה הולם בדיוק את התקופה שבה לאנשים נשבר מהאידיאולוגיות הגדולות, וגם היאפיות האכזריות של שנות ה-80 החלה להיראות כמו פתרון לא מספק. כמו הרבה אנשים באותה תקופה, גם גיבורי 'סיינפלד' היו חבר'ה רגילים לגמרי שהתמכרות להבלי החיים היתה עבורם הדרך האלטרנטיבית להעביר את הזמן בלי שאיפות גדולות, בלי ערכים גבוהים, סתם - סופרמן, בייסבול, סרטים, יחסים מזדמנים, אוכל סיני, חברויות בוגדניות.

לפסיכולוגים של 'סיינפלד' היו שלושה מאפיינים: המאפיין הראשון הוא הדינמיקה הקבוצתית בין החברים, שבה מלבנים בהומר ובגילוי לב בעיות אינטימיות ונושאים מביכים כמו אוננות, רגשי נחיתות ומחסור בכסף. באחת הסצנות ג'רי, קרמר ואיליין יושבים במסעדה משוחחים שיחת סרק אופיינית. ג'ורג' נכנס למסעדה ומצטרף לחבריו:

ג'רי: מה קרה?

ג'ורג': אמא שלי תפסה אותי.

ג'רי: תפסה אותך? עושה מה?

ג'ורג': אתה יודע... הייתי לבד...

איליין: אתה מתכוון...

קרמר: היא תפסה אותך?

ג'רי: איפה?

ג'ורג': עברתי בבית כדי להחזיר להם את האוטו ונכנסתי לרגע, אף אחד לא היה שם. הם היו אמורים להיות בעבודה. לאמא שלי היה עיתון

'גלמור' התחלתי לדפדף בו...

ג'רי: 'גלמור'?

ג'ורג': ואז דבר אחד הוביל לשני...

ג'רי: ומה היא עשתה?

ג'ורג': היא צרחה - 'ג'ורג', מה אתה עושה? אלוהים! ואז זה נראה היה כאילו היא עומדת להתעלף, היא נצמדה לקיר כאילו שהיא מנסה לתפוס

אותו. לא ידעתי אם לעזור לה או לסגור את המכנסיים [...]. אומר לכם דבר אחד - לעולם לא אעשה את זה שוב.

איליין: מה, אתה מתכוון בבית של אמא שלך או בכלל?

ג'ורג': בכלל. (השלושה צוחקים) רגע, רגע, אתם חושבים שאני לא מסוגל?

ג'רי: אין סיכוי.

ג'ורג': אתה חושב שאתה מסוגל?

ג'רי: אני יודע שאני מסוגל להחזיק מעמד יותר זמן ממך.

[ג'ורג' וג'רי מתערבים על מאה דולר, קרמר רוצה להצטרף וגם איליין. השלושה מסרבים להצטרפותה בשל היותה אישה].

ג'רי: לאישה קל יותר לא לעשות זאת מאשר לגבר. אנחנו חייבים לעשות את זה, זה חלק מאורח חיינו. זה כמו להתגלח.

איליין: אילו שטויות. אני מגלחת את הרגליים.

קרמר: לא כל יום.

[ג'ורג' מציע לאיליין להצטרף להתערבות בתנאי שתסכן יותר כסף והיא מסכימה].

המאפיין השני של הסדרה, שמשקף כל כך את רוח זמננו, הוא העיסוק במה שמתו גילבר איש ה'בוסטון גלוב' כינה בשם 'הסמלים הזעירים של חיינו המטורפים', אותם הרגלים ואירועים יומיומיים, שגרתיים (חיטוט באף, השתנה במקלחת, חוט דנטלי שנתקע לך בשיניים, הפסקת חשמל באמצע שידור מעניין וכדומה) ואותן מוסכמות לכאורה טריביאליות (לחיצת יד, עמידה בתור, שליחת איגרת ברכה וכדומה) שכאשר אתה 'מוציא אותם מהארון' (באמצעות התיאטרון הטלוויזיוני) וממקד עליהן מבט (וזאת במידה רבה מהות מדעי ההתנהגות), אתה חושף את המהות האנושית האמיתית.

המאפיין הפסיכולוגי השלישי של 'סיינפלד' הוא האופי הנירוטי-מוטרף-לחודי של הגיבורים, או ליתר דיוק, האנטי-גיבורים. לדברי ג'ויס מילמן, מבקרת הטלוויזיה של המגזין האלקטרוני 'סלון', ארבעת המופלאים לא היו אף פעם אנשים נחמדים במיוחד. הם היו אגוצנטרים, חסרי אחריות, ומבועתים מכל צל של מחויבות [...]. ג'רי, ג'ורג', איליין וקרימר, בסוף שנות השלושים או תחילת שנות הארבעים לחייהם - נקודה זו מעולם לא הובהרה - התנהגו כמו מתבגרים מושלמים: לא מטופלים באשה או בילדים, מובטלים או עובדים במשרה שכולה פנטסטי נערים. הם רק השתעשעו זה בחברת זה, שיחקו משחקים, אכלו דגני בוקר בכמויות, תכננו איך להשיג את מה שהם רוצים: פגישה רומנטית, מכונת או טלוויזיה, והכל בלי שום משקעים רגשיים.

ה'סיינפלדים' אמנם הוצגו בדרך קריקטוריסטית ולעתים אבסורדית, אך החוויות שהסדרה עסקה בהן הן בעיקרן אותנטיות ומבוססות על חוויות שיאפים רבים ברחבי העולם חווים אותן בעיר הגדולה. אבל הדגש הוא לא על החזק וההישגים של הגיבורים הראשיים וגם המשניים בסדרה, אלא דווקא על הכישלונות והפגמים, הנירוזות והקומפלקסים שלהם, היותם לא מושלמים, כלומר 'אנושיים'. רותה קופפר עמדה על נקודה זו במאמר מאיר עיניים:

'סיינפלד' היא הסדרה הראשונה בטלוויזיה האמריקאית שהאנטי-גיבורים שלה הם לא רק אנושיים, אלא מבניה הנפגעים יותר של האנושות. אם עד אז מילאו בעיקר יפים ואמיצים את מסך הטלוויזיה, באה 'סיינפלד' ב-1990 ושינתה את פני המסך לתמיד (והובילה תנועה שלמה שאליה השתייכו גם דרו קארי המצוין וחברותו). [...] ג'ורג' קונסטנצה (השחקן ג'ייסון אלכסנדר) לא יכול להגדיר את עצמו טוב יותר: 'אנא קצת כבוד, כי אני הוא קונסטנצה, מלך האידיוטים', אמר פעם וגם 'אני בא משושלת ארוכה של מפסידנים'. [...] איליין בניס (השחקנית ג'וליה לואיס-דרייפוס) היא אמנם שנונה ומקסימה אך בחירותיה בגברים ובמעסיקים קלוקלות. [...] קריימר (השחקן מייקל ריצ'רדס) הוא לוזר לפי כל כללי החברה: כל המצאה גאונית שלו מתנפצת בקול גדול; כל עצה שהוא נותן לחבריו מובילה אותם לאבדון - אבל הוא כל כך מנותק מן המציאות, שהוא לא סובל מזה. ג'רי (סיינפלד) הוא דווקא סטנדרטיסט מצליח עם הרבה חברות יפות. אך גם הוא לא התגשמות החלום האמריקאי. הוא נתון למרות המשתקת של הוריו ובני משפחתו (הדוד ליאו והסבתא בעיקר), חברותיו היפות נטויות לעזוב אותו [...] ומעבר להכל - מה זאת התספורת הזאת? העניין ב'סיינפלד' הוא גם שהשחקנים המגלמים את הדמויות מצטיירים בעצמם כלוזרים.

'סיינפלד' היתה כה פופולרית משום שהיא מעין תמצית, קריקטוריסטית בעליל, של חיי היאפים ('חננים', או 'לפלפים' בפי העם) בעידן הפוסט מודרני - אותה שכבה שהשפעתה על התרבות המערבית הולכת וגדלה מיום ליום. צורת החיים וההשקפה היאפיות באות ליד ביטוי בשיח הפנימי, השנון והמתחכם, אך גם האומלל, בין גיבורי הסדרה ובתחום האינטלקטואלי שלהם, המוליד יחס אירוני וסרקסטי לחיים. מערכת היחסים הליברלית, הלחצים, החרדות, החירות (וצמוד לה הפחד מהתחייבויות ארוכות טווח), הניכור, השפע החומרי, מזיקנה, עודף הגירויים שמביא לשיעמום, חוסר היציבות הכלכלית והרוחנית, הבלבול, הבדידות, הצורך בתמיכה פסיכולוגית הדדית, ה'פאן' (כף) הקפיטליסטי (ניו יורק כלונה פארק גדול)

והאנדרלמוסיה הערכית והמוסרית, הנבעת בין השאר מהמיזוג הבין-תרבותי בערים הגדולות והתרחבות הפלורליזם – כל המאפיינים הללו, שבאו אף הם לביטוי ב'סיינפלד', הם חלק בלתי נפרד מעולמם של היאפים ברחבי העולם, ובכלל זה בישראל.

עדות מעניינת במיוחד לחשיבותה הסוציולוגית של הסדרה הוא מסע הפרידה הבינלאומי הגרנדיזי שנערך לה ב-1998, בתיווך התקשורת, כאשר הוחלט להורידה מהמרקע. מפיקי הסדרה הבטיחו שהפרק האחרון יהיה בגדר 'גראנד פינאלה' ומיליוני צופים אחזקים ברחבי העולם ציפו בדריסת להפתעות שהכינו עבורם, משתעשעים בספקולציות וניחושים על תוכן הפרק. מספר הצופים שצפו באותו פרק, ששודר בשידור חי באמצעות לוויין במאי 1998 לעשרות מדינות, הוערך ביותר מ-75 מיליון איש, מספר שיא לתוכנית בידור טלוויזיונית. לפני הפרק שודר 'ספיישל' שכלל את הרגעים הגדולים של הסדרה, תוספת שהגבירה את אוירת החג. גם הישראלים הצטרפו בחדוה למסיבת הסיום הגלובלית, כפי שדיווח העיתונאי אמיר קמינר:

צופים ישראלים רבים השכימו שלשום בשש בבוקר כדי לחזות בפרק ששודר בזמנית בארה"ב ובארצות אחרות בעולם. היו כאלה שמשארו ערים כל הלילה, וחיכו לשידור ואחרים הקליטו את הפרק וצפו בו מאוחר יותר. 'פסטיבל הסיום לסיינפלד' בישראל כלל, בין היתר, תוכנית רדיו בגלי צה"ל ששודרה בלילה בין חמישי ושישי, והוקדשה לפרק האחרון בסדרה הפופולרית. צופים ותיקים החליפו השערות והימונים לגבי אופי סיום הסדרה, והפגינו בקיאות מדהימה בפרקיה ובמעללי גיבוריה. מאות פקסים ומסרי אינטרנט הגיעו ללשכתו של דדו מלמן, שדרן התכנית. [...] פולחן 'סיינפלד' נחגג גם במסעדת 'אמריקה' בבית ציוני אמריקה בתל-אביב, שבו הוגשה ארוחת בוקר 'סיינפלדית', חביתה וטוסטים, והפרק הוקרן על מסך ענק.

במסגרת הפסטיבל העולמי של 'סיום סיינפלד' הוקמו עשרות אתרי אינטרנט, נערכו סימפוזיונים ותחרויות כפילים של כוכבי הסדרה, ופורסמו מאמרים פרשניים, גם בעיתונים גדולים ונחשבים דוגמת 'ניו יורק טיימס' ו'ניוזוויק' על הסדרה וגיבוריה האהובים. כמו כן הופיעו 'מילון ולקסיקון סיינפלד', מדד 'הכי סיינפלד', חיזוני טריביה על הסדרה ועוד. הפסטיבל התקשורתי הזה ממחיש בין השאר את ראשיתו של העידן החדש שבו מתהווה, באמצעות כלי התקשורת, שיח, חגיגות וזיכרון רב-לאומיים, היוצרים תודעה וסולידריות גלובליים.

פסיכו-מדיה ואקסהיביציוניזם תקשורתי

הפופולריות והבנליות של הפסיכולוגיה ניכרות היום גם בספרות הייעוץ בעברית. בשנים האחרונות יצאו לאור מאות ספרי 'עזרה עצמית', 'בחינה עצמית' ו'שיפור עצמי' בתחומים שונים, שכתבם פסיכולוגים מומחים בארץ ובחו"ל יש להם קהל קוראים עצום. בשיחותי עם מוכרים רבים בחנויות הספרים התברר לי שמדף ספרי הייעוץ וההכוונה הפסיכולוגיים הוא היחיד המתחרה במדף ספרי הבישול והפנאי. למשל, ספרו של ג'ון גריי 'גברים ממאדים ונשים מנוגה' היה חודשים רבים בראש רשימת רבי-המכר בארץ ועורר הד ציבורי נרחב. המגזינים הפופולריים, במיוחד אלה שקונות נשים, 'את', 'לאשה', 'הורים וילדים' וכדומה, וגם העיתונים היומיים מרבים לפרסם בעשור האחרון ראיונות עם יועצים מתחום הפסיכולוגיה וכתבות שיש בהן מתכני 'אינסטנט' פסיכולוגיים להצלחה בטיפול בילד ובמתבגר, בהורים הזקנים, בקשיי מין, בלמידה, בפיתוח קריירה וכדומה. במוספי הפנאי והצרכנות של היומונים הגדולים מופיעים מספר לא מבוטל של טורים אישיים של פסיכולוגים מקצועיים, או של עיתונאים בעלי רגישות פסיכולוגית (כמו למשל, אודטה דנין, דניאלה שמי, ורדה רזיאל ז'קונט), שהושפעו כנראה מ- Dear Abby (אבי היקרה), אחד הטורים הפופולריים ביותר בארצות הברית, המשיאים עצת חד-פעמיות לקהל הרחב, ועונים על קושיות אינטימיות שקוראים במצוקה שולחים למערכת בעילום שם.

ההשפעה של השיח הפסיכולוגי, שאותו מובילה העיתונות, ניכרת זה כבר בלשון הדיבור והכתיבה של הישראלים. המילים 'אגו', 'אמפתיה', 'אסרטיביות', 'תסביך', 'עכבות', 'מעצרים', 'אמביוולנטיות', 'סיפוקים', 'מודעות', 'מערכת יחסים' ו'ספונטניות', נעשו זה כבר כלים אשר באמצעותם אנו מתקשרים ושופטים את עצמנו ואת זולתנו. עירית לינור הדגימה באחד מטוריה הסאטיריים עד כמה הז'רגון הפסיכולוגי השתלט על השיח היומיומי, עד שהוא נהפך 'למכה'. במילון המקוצר שהיא מביאה כללות האמירות 'עניין לא פתור', 'חוויה מתקנת', 'יש לי חרדת נטישה', 'יש לי בעיה עם סמכות', 'דיכאון', 'לבטא את הכעס', 'בוא נהיה עם זה קצת', 'להיות קשוב', 'מחובר לרגשותי', 'אני מאוד שומעת אותך, אני מאוד מבינה את מה שאתה אומר, אני מאוד מרגישה את מה שאתה מנסה להעביר לי'. כה עמוק חדרה הפסיכולוגיה לשפה, עד שגם בסלנג ניכרים עקבותיה: 'להבין את הראש שלו', 'לסדר לי את הראש', 'הביא לי את הסעיף', 'אני בדיכוי', 'סוציאליזם', 'אני בדאון', 'אין לו מוטיבציה', 'הוא אדם סגור', וכו'.

חשיבותה של העיתונות בהטמעת התפיסה הפסיכולוגית בתודעת הציבור היא רבה, מאחר שהיא לא רק מפיצה מונחים פסיכולוגיים ומספקת מידע פסיכולוגי בלשון נגישה להמונים, אלא גם מחנכת את הקוראים לקבל את התבוננות הפסיכולוגיות כמצרך וכנושא יומיומי, ואת הטיפול הפסיכולוגי כמקביל להליכה שגריתית לחפא המשפחה, לחפא השיניים או לספך. כך, למשל, בכתבה של כרמל זילבר שפורסמה ב'זמנים מודרניים', מוסף הפנאי של 'ידיעות אחרונות':

זו כבר (כמעט) לא בושה להיעזר בטיפול פסיכולוגי, ומחקרים שנעשו מוכיחים את היעילות של השיטות השונות בפתרון והקלה על מצוקות שונות, קטנות כגדולות. [...] כמעט כל אחד יכול להיעזר בטיפול, ובוודאי שגם אנשים בריאים בנפשם, גם אנשים מאושרים, גם כאלה שחושבים שהם לא צריכים [...] מגיעים לטיפול בעקבות מצוקות שונות שמעיבות על שמחת החיים (למשל, אובדן של אדם קרוב, דיכאון, דכדוך, מועקה, בעיות בזוגיות, בעיות במשפחה, טראומות מהעבר, חוסר סיפוק בעבודה או בחיים האישיים, ותחושת 'תקיעות'), צמתים בחיים (כמו למשל, לפני נישואים, גירושים, הבאת ילדים לעולם, החלטות חשובות בתחום העבודה או הלימודים, או סביב סוגיות של זהות מינית), או בעיות פסיכוסומטיות (התקפי חרדה, לחץ דם גבוה או התקפי לב מדומים שנובעים ממצוקות מודחקות).

חשוב לסייג ולהדגיש: בגלל מחירו הגבוה של הטיפול הפסיכולוגי הפרטי הוא נחשב עדיין למותרת של המעמד הגבוה. סקרים שנערכו בשנים האחרונות מוכיחים כי גם החשש מסיטיגמה עדיין קיים, וחב הישראלים שחוו מצוקה נפשית קשה מעדיפים לקבל סעד נפשי מחופא המשפחה או מבני משפחה וחברים ולא לפנות לסיוע פסיכולוגי או פסיכיאטרי. עם זאת, אפשר לשער כי תפוצתו של הטיפול והייעוץ הפסיכולוגיים תעלה פלאים עם

העלייה במספר אתרי האינטרנט שיציעו שירות מסוג זה. כבר ב-1997, כאשר האינטרנט בישראל היה עדיין בחיתוליו, הוקם אתר בעברית בשם - therapy-guide - שהסביר כיצד רצוי ונכון לבחור פסיכולוג, ועוד נתונים חשובים ביותר הקשורים בנושא. יוזם האתר הוא ד"ר אורי ורניק, פסיכולוג קליני ירושלמי ומטפל מיני. מאז הולך וגדל מדי שנה בעשרות אחוזים מספר האתרים בעברית המציעים מידע וסיוע מגוון בתחום הפסיכולוגי. הטמעת התפיסה הפסיכולוגית נעשית לא רק באמצעות כתבות ומדורי פסיכולוגיה בעיתונות, אלא גם באמצעות הגוון הפסיכולוגי המאפיין את הפובליציסטיקה העיתונאית בשנים האחרונות. בעלי טורים מעמידים את עצמם ואת רגשותיהם האישיים במרכז הכתבה, ברוח הניו ז'ורנליזם המערבי, ובמקרים רבים מערטלים את נפשם למול עיניהם הנדהמות והסקרניות של קוראיהם. אסי דיין, יהונתן גפן, יאיר לפיד, ובראש כולם **רון מיברג**, הם דוגמאות בולטות.

מיברג, אחד מהאבות המייסדים של הכתיבה הפסיכולוגיסטית בעיתונות הישראלית, ולהערכתי גם הבולט ביותר בז'אנר הזה, הוא ניצג של דור חדש של עיתונאים שהעז לכתוב לראשונה בפומבי על מצוקותיו. הוא נולד ב-1954 בתל אביב להורים מן השכבה שכונתה 'מלח הארץ' (אבי, דור שלישי בארץ, שירת בפלמ"ח) והתחנך בתיכון 'בל'ך' ברמת גן - אחד מבתי הספר הנודעים של האליטה המפא"ניקית. אולם כבר מגיל צעיר סירב מיברג להיות אחד מהחבר'ה ולצעוד במסלול הציפיות של 'בן הטובים' הטיפוסי. כשחבריו שרו בגרון ניחר את פזמוני ה'יולה-לה' בקיני התנועה ובמסעות למדבר יהודה ובלעו בשקיקה את תורת הפטרוטיזם הישראלי, הוא העדיף לבלוע ספרים חגמתיים 'התפסן בשדה השיפון' ולהאזין לבוב דילן. כשהם אירגנו ערבי 'הנה מה טוב ומה נעים', הוא היה עסוק בכתיבה למעריב למעריב. כבר בהיותו בן 15 החל לאמץ סמלים של תרבות 'ילדי הפרחים' (שיער ארוך, בגדים זחוקים, מוזיקת פופ ורוק), פיתח השקפת עולם רדיקלית ברוח השמאל החדש והוציא לאור עיתוני מחתרת מחאתיים וחילק אותם בין חבריו. כאשר חב בני השכבה שלו התגייסו ליחידות הקרביות, הוא בחר להצטרף לגרעין נח"ל פרטי (ללא זהות תנועתית) שקבע את מושבו ביד חנה, קיבוץ מיוחד במינו שהשתייך לזרם השמאלי ביותר במפה הפוליטית הישראלית, וחבריו, ובכלל זה חברי הגרעין של מיברג, סירבו לשרת בשטחים.

עם השחרור מצה"ל ב-1975 יצא ללמוד קולמס ב-Art Institute בסן פרנסיסקו שבחוף המערבי בארצות הברית. אדם ברוך, שהכיר את משפחתו של מיברג, היה הראשון שעמד על כשרון הכתיבה המיוחד של הצעיר הדעתן ופירסם כתבות שלו בכתב העת לאמנות 'מושג'. ב-1980 עם שובו של מיברג ארצה, הזמין אותו ברוך להצטרף ל'מוניטין' ובתוך שנה הוא נעשה רכז המערכת, סגן עורך, ועם פרישתו של ברוך בנובמבר 1982 עורך הירחון המהפכני. ב-1987 התפטר מיברג מ'מוניטין', עבד חודשים מספר ככתב במקומו 'העיר', וב-1988 הצטרף ל'חדשות', שם היה מנותני הטון. סגנון כתיבתו היה אחד מתוהו ההיכר של העיתונות הצעירה ש'חדשות' פיתח. אחרי סגירת 'חדשות' בנובמבר 1993 עבר מיברג ל'מעריב' והיה לאחד הכתבים הפוריים והמובילים בעיתון. הוא מרבה לכתוב על נושאים מגוונים והעיתון מקצה יריעה רחבה במיוחד למאמריו. תקופה קצרה ב-1998 גם ערך את המוסף 'סופשבוע' של העיתון יחד עם ציפה קמפינסקי. להערכתי הוא אחד העיתונאים בעלי ההשפעה התרבותית הגדולה ביותר בארץ בעשור האחרון, בעיקר על צעירים שנושאי הכתיבה, השפה ונקודת המבט של מיברג מדברים אליהם.

הזיקה הפסיכולוגיסטית, הניו ז'ורנליסטית בעליל, של מיברג באה לידי ביטוי כבר בהיותו עורך של 'מוניטין' בשנות השמונים. בירחון זה התפרסמו כתבות רבות בענייני פסיכולוגיה וכן טור קבוע של ד"ר חודד חודי, צעד שנחשב לחריג ואמץ במסגרת העיתונאות באותם ימים. ככתב ב'חדשות' ואחר כך 'במעריב' הדברים בלטו עוד יותר. בשיחה אתי הסביר: 'אני עוסק במצוקות שלנו, בפחדים, בייסורים. כמוני כמוך אני סובל מאותן מחלות ואותן קשיים ולכן אנשים מזדהים עם הדברים שאני כותב'. מיברג אף לא היסס לנתח את חיי הנישואים שלו, במאמר גלוי לב בשם 'דיוקן עצמי', שנחרת בזיכרון בעיקר בגלל המשפט: 'עשר שנים אני שוכב עם אותה אשה'. כעבור עשר שנים הוא שב וניתח באותה כנות נרקסיסטית את יחסיו עם אשתו. 'השנה ימלאו 20 שנה לנישואינו', כתב, 'ואפילו היום בבוקר כשקמתי לפני כולם, עצרתי כהרגלי להביט דקה קטנה באשתי. אני מניח שמישהו אחר היה כותב שהיא נחרת. אני מעדיף לחשוב על הרעש הסדיר שהיא מפיקה מאפה הסתום כעל נשימה כבדה. הנחירות הללו הן תקתוק המטרונם של חיי, ואינני יודע מה הייתי עושה בלעדיו. כלומר, אני יודע. הייתי מת'. בכתבותיו מיברג מרבה לעסוק במצוקותיו ובחולשותיו האנושיות, ולא פעם נדמה שהוא נהנה לגרד את פצעיו הנפשיים בפומבי, במעין מופע עיתונאי של אקסהיביציוניזם רגשי. בכך תרם ללא ספק למרמליזציה ולרגולריזציה של הוויכוח הפומבי בחברה הישראלית ולהתפשטות האופנה של 'שיח המועקה', כמדוגם באחת מכתבותיו החושפניות:

במשך תקופה קצרה יחסית בתחילת שנות התשעים, אחרי שנותרתי ער לילה אחד עם התקרה מונחת לי על החזה ומאיימת לחנוק אותי סופית, הלכתי לטיפול פסיכולוגי. בהתחלה זה דווקא הלך לא רע. אפילו התייפחתי במקומות הנכונים [...] אבל בהמשך [...] משכתי ידי מכל העניין. [...] אינני מביט אחורה בזעם. היו לי בחדר הזה, בו אני מעביר חלק ניכר מיומי, לא מעט שעות של חשיפה רגשית גדולה, בהן חפרתי במשמתי בקרדום חלוד כדי להגיע לתחושה אמיתית וכנה שאינה עטופה באריזת מתנה, אבל האמת המרה היא שהטיפול לא עלה יפה. התקרה עדיין מונחת על פני בלילה. אני עדיין פקעת פתית של תסביכים נטולי פתרון והסבר.

גם ברדיו ובטלוויזיה התרחב מקומה של הפסיכולוגיה ושל השיח הפסיכולוגיסטי הכרוך בחשיפה אישית. פסיכולוגים רבים מועסקים בהנחיה ובייעוץ להפקת תוכניות בעלות היבטים פסיכולוגיים, חברתיים וחינוכיים, ומתארחים תדירות בתוכניות אקטואליה, בעיקר אחרי אירוע טראומתי או משפטי רצח, אונס וגילויי אלימות קשה. קיימות אף תוכניות ייעוץ קבועות ברדיו ובטלוויזיה שפסיכולוגים הם חלק מצוות השידור שלהן, ותור המאזינים המבקשים את עצתם הולך ומתארך מדי שנה. כך, למשל, 'חלומות באספמיה', שהיא ככל הנראה תוכנית הרדיו היחידה בעולם שפסיכולוגים מפרשים בה חלומות מעל גלי האתר, והתוכנית '**ציפור הנפש**', שאירחה פסיכולוגים שונים שעמו, בהנחיית המפיקה והעורכת **ציפי גון-גרוס**, לשאלות מאזינים בנושאים מגוונים, כמו ליקוי למידה, הרטבה, זיכרון והנחיית מתבגרים. הדוגמה המוכרת ביותר היא התוכנית הטלוויזיונית 'קשר משפחתי' (על התוכנית ראו בהרחבה בשער 'החזית המשפחתית'). כ-70 אחוז מארבע מאות הפסיכולוגים שהשתתפו במחקר שערך פרופסור עמירם שגב, הפסיכולוג יועץ ההפקה של התוכנית, ציינו כי המטופלים שלהם הזכירו את 'קשר משפחתי' כמקור לפנייה לטיפול. לתוכנית זו היו תוכניות לוויין: 'קשר הגיל', שהתמקדה בבעיות הכרוכות בזיקנה, והתוכנית 'קשר זה סווייז' שהיתה מיועדת לעולים מחבר העמים. על פי נתונים של עמירם רביב וגלעד ארנון, שניתחו את תוכניות הייעוץ ברדיו הישראלי, 'יותר מ-1000 שעות שודרו בשנים האחרונות בתוכניות הרדיו הטלוויזיות ליישוע

בגלל המנחות ההולכת וגדלה של פסיכולוגים במדיה צרפו כמה מהם למעגל הסלבריטאים בתרבות הישראלית הפופולרית (ורדה רזיאל ז'קונט, זיוית אברמסון, רפי יעקובי ואחרים). תופעה זו היא בבחינת חידוש המעיד על היוקרה הציבורית העולה של מקצוע הפסיכולוגיה. אין זה מקרה אפוא כאשר הלך לעולמו באוגוסט 1997 הפסיכולוג ד"ר חוד חודי, מלאו העיתונים כתבות מספידות על אישיותו ופועלו.

גם תכניות רדיו וטלוויזיה שאינן פסיכולוגיות במוצהר מאמצות קו פסיכולוגי מובהק, בין השאר כדי לספק את יצר הסקרנות והמציצנות של המאזינים או הצופים. מני פאר נחשב לאבי הז'אנר של השיחות האישי, הווידיים והאמפתיה למראיין בטלוויזיה הישראלית, ובדרגה הלכו מראינים רבים אחרים, כגון רפי רשף, קובי מיזן, יאיר לפיד, יוסי סיאס ומירב מיכאלי. באמצעות שאלות חטטניות והחנפה קלה לאגו של המראיין מגרה המראיין את מחייביו לחשוף את עולמם הפרטי ואת חוויותיהם האינטימיות, ורובם נענים לו בחמדה.

ככלל, הולך וגדל מספרם של הסלבריטאים הישראלים המתמסרים למראיניהם כאל פסיכולוג, וחושפים ברבים את עולמם הפרטי, לעתים באקסהיביציוניזם מביך. השחקן משה אבגי, למשל, התודה באחד הראיונות: 'היתה לי תקופה שאפילו הלכתי לפסיכולוג, כי חשבתי שאני לא מסוגל ליצור קשר עם אשה אחת. הרגשתי שאני אוהב הרבה נשים, ואחרי יצירת הקליק הראשון אידיתי עניין. לא חיפשתי עומק, לא היתה לי סבלנות, ופיזתתי מפה לשם. זה תיסכל אותי - חשבתי שמשוה דפוק אצלי. הטיפול עזר לי לזוותר לעצמי. היום יש לי קשר אמיתי עם אשתי, הבנתי שאני אוהב אותה ושלא צריך לפחד'.

גם 'לאזרח הקטן' ניתנת ההזדמנות לחשיפה רגשית בשידור חי, בתוכניות של שיחות לילות עם קהל המאזינים. הז'אנר הזה, שהחל להתפתח ברדיו כבר במחצית שנות השישים (אחת החלוצות היתה שדרנית 'קול ישראל' עדנה פאר), גדל והתרחב בהיקפו ובתעוזתו בשנים האחרונות והיה לאחד הדומיננטיים בתקשורת האלקטרונית. הידועה והוותיקה היא 'צפורי לילה מדבחת' של גדעון רייכר בגלי צה"ל, שבזכות הפופולריות הרבה שלה שודרה בו-זמנית ברדיו ובטלוויזיה בשנת 1997.

סוג אחר של תוכניות טלוויזיה פופולריות בעלות אופי פסיכולוגי הן תוכניות הטוקשואו, בעיקר אלה שעוצבו בהשראת תוכניות הפופולריות של אופרה וינפר וריקי לייק. מרכיב החשיפה האישי בתוכניות הללו הוא דומיננטי ועונה ליצר המציצנות של הציבור. הממד הפסיכולוגי בתקשורת בא לידי ביטוי גם בראיונות חושפניים עם אנשים הסובלים מבעיה מסוימת (נכות, יתמות, גיל המעבר, קשיי למידה וכדומה), במשאלים לא פורמליים על בעיות חברתיות (הומוסקסואליות, זיקנה וכדומה) ובמסעות תקשורתיים רעשניים למיגור התנהגויות סיכניות שכוחות (הרגלי אכילה לא בריאים, עישון, שימוש בסמים, אלימות, נהיגה פרועה וכדומה).

הפוליטיקה כ'טירוף' והפוליטיקאים כ'אגו-מניאקים'

השיח הפוליטי בישראל עובר אף הוא תהליך פסיכולוגיזציה. הכנסת והממשלה מתוארות בתקשורת בעשור האחרון כתיאטרון - לעתים כתיאטרון האבסורד - והדמויות המאכלסות את שני המוסדות הפוליטיים הבכירים מוצגות ונתפסות בעיקר כמי שפועלות בעיקר על פי חוקים פסיכולוגיים של 'מאבק' אגו וסח', 'אינטריות', 'פיתויים', ו'תועלת אישית' ופחות על פי חוקים של יעילות ואידיאלוגיה. תהליך הפסיכולוגיזציה של הפוליטיקה הישראלית הואץ במיוחד לאחר בחירתו של בנימין נתניהו לראשות הממשלה ב-1996. האישי הצעיר, המוכשר, המניפולטיבי והלא צפוי הזה, שהגיח אל הפוליטיקה הישראלית במפתיע, היה לחידה פסיכולוגית בעיני רוב הפרשנים, ורבים מהם מיהרו לפרסם כתבות דיוקן וספרי דיוקן ספקולטיביים עליו, שהתמקדו בפיצוח מניעיו הכמוסים ובניתוח ילדותו וקשריו עם הוריו ועם אחיו.

לא רק ההווה הפוליטי של ישראל מנתח היום בכלים פסיכולוגיים, אלא גם העבר. הכותבים - היסטוריונים, סוציולוגים ופסיכולוגים מהאקדמיה או עיתונאים יודעי דבר - מרבים להסביר אירועים היסטוריים בתולדות המדינה במטביציות גלויות וסמויות (אופורטוניזם, צבירת עוצמה וכדומה) ובתסביכים (מגלומניות, כפייתיות וכדומה) של גנרלים, שרים וראשי ממשלה. דוגמה עדכנית היא ספרו של הפסיכולוג הקליני עופר גרזברד, 'ישראל על הספה' (ידיעות אחרונות, 2001). גרזברג מנתח את המשברים בתהליך השלום במונחים פסיכולוגיים ומרבה להשוות את יחסי הקונפליקט בין היהודים לערבים ליחסים בין הורים לילדים, בין אחים גדולים לאחים קטנים ובין בעל לאשתו. במבוא לספרו הוא כותב:

מטרת ספר זה היא לשכנע את הקורא שתהליך השלום הוא ביסודו תהליך רגשי. כשם שבראשית ימי הפסיכולוגיה היה צורך לשכנע אנשים שטיפול נפשי עוזר, כך היום יש צורך לשכנע שניתן לפתור סכסוכים בין עמים בעזרת הבנה של תהליכים רגשיים. ספר זה רצוף יישומים שימושיים והמלצות ברורות וחד משמעיות הנגזרות מהבנות אלו.

בגב העטיפה מצוטטים דברי הערכה לספר ששלחו למחבר פוליטיקאים בכירים כשמעון פרס, יוסי ביילין, שלמה בן עמי, דוד לוי, אבוחם ברג ואופיר פינס. פרסום השבחים נעשה כמובן כאקט של קידום מכירות, אבל מבחינה סוציולוגית יש בכך עניין. השבחים עשויים להעיד עד כמה חדרה עמוק המחשבה הפסיכולוגיסטית להווה הישראלית ועד כמה היא נתפסת היום כפריזמה חשובה להבנת המציאות - ובתוכה המציאות הפוליטית. ספק אם דוד בן גוריון, גולדה מאיר או לוי אשכול היו קוראים בכלל ספר מסוג זה, קל וחומר מגיבים עליו.

העידן החדש (New Age) - 'הילד המשותף' של פרויד והמאהרשי

תופעה אחרת הקשורה בעליות תרבות הפסיכולוגיזם בישראל היא הפופולריות הגואה של המיסטיקה והחתיירה ל'אושר' האולטימטיבי. עצם השימוש השכיח במושג המודרני 'אושר' הוא סימפטום ערכי. העייפות והלחצים של החיים בחברה קפיטליסטית, חומרנית ותחרותית, התפתחות תרבות הפנאי, והשפעתו הגוברת של האתוס הפסיכולוגיסטי הביאו לצמיחת תרבות של 'רווחה חתנית', שהיא תרבות פסיכולוגית או פרה פסיכולוגית במהותה. כך בתחום הייעוץ. בשנות התשעים עלתה הפנייה אל אסטרולוגים, קוראים בקפה ובקלפים, מקובלים, רבנים, ושאר 'מאגינים' ו'איצטגנינים' מודרניים. המשותף ל'בעלי מקצוע' עממיים אלה איננה אך ורק המיסטיקה, אלא גם ואולי בעיקר האינטואיציות הפסיכולוגיות

הטבעיות שמקצתם ניחנו בהן והניסיון שהם צברו ביישום לאנשים במצוקה, המסייעים להם לקרוא את נפש לקוחותיהם ולציידם בעצות מועילות. במובן זה הם מתפקדים בדומה לפסיכולוגים המקצועיים (עם כל ההבדלים המתבקשים).

פריחת הספרות המיסטית-אזוטית והסדנאות הרחניות מבית היוצר האמריקני והמזרח הרחוק קשורה, גם אם בעקיפין, בעליית התרבות הפסיכולוגיסטית. אלפי אנשים מבלים בשנים האחרונות בחוגים וסדנאות, הנערכים בבתי מלון, בבתים פרטיים, בקבוצים, במושבים וכדומה, בעיקר בסופי שבוע, ושם הם עוסקים ב'חיפוש עצמי', ב'פיתוח המודעות', בטיפוח 'הממד הספיריטואלי באישיותם' ובהשתלבות בטבע. לדעת העיתונאי שגי ארון, שערך תחקיר על התופעה, מציין כי חכם חילונים ועריצים בשנות השלושים והארבעים לחייהם, אנשים שכבר התבססו כלכלית ועתה הם 'מחפשים בקדחתנות "עוד משהו", שישבור את השגרה של עבודה ובית ומשפחה. משהו שיתן משמעות אמיתית לקיום, משהו שישרה סוף סוף את שלות הנפש המיוחלת, משהו שיביא לפיוס הגדול בינם לבין העולם. הם לומדים תורת מהמזרח הרחוק כמו שיאצו, ריקי, ויפסאנה ופנג-שואי, מתרגלים נשימה נכונה, יציבה נכונה, הבעה עצמית במשחק, וריקוד ושירה, וצביעה ומגע. הם עוסקים בריוורסינג, ובשחזור גלגולים קודמים, וגילוי סמלים ותדרי צליל בטכניקות שנמצאו בכתבי שמאנים אינדיאנים זקנים וגם בכתבי אמריקאים מקליפורניה של שנות השישים, או שפשוט הומצאו בדיוח שיכון בחיפה, בתל אביב וגם בפתח תקווה'.

הראיה לזיקה בין הפופולריות הגואה של סדנאות וספרות ה'ניו אייג' (קבלה; I am) למהפכת הפסיכולוגיה היא הדמיון במטרה ובאמצעים שבניה לבין הספרות הפסיכולוגית הקלינית והסדנאות הטיפוליות המקצועיות שמציעים הפסיכולוגים. שתיהן קוראות להתנערות מהחברה הכובלת, שתיהן מאמנות את הפרט להכיר את פנימיותו, מלמדות טכניקות לשחרור רגשות מודחקים, להרפיית מתחים פיזיים ונפשיים ולפיתוח שלוה ושלמות פנימית; שתיהן עוסקות בחיפוש גאולה ובניסיון לטרנספורמציה אישיותית, לפעמים עד כדי אימוץ זהות חדשה (לפחות למראית עין), ויתור על האפשרות של שינוי הסביבה החברתית והמציאות הפוליטית; שתיהן גם עובדות על שכלול הקשר הפיזי והמילולי עם הזולת ומטיפות לשיפור עצמי באמצעות ריסון דחפים, כמו תוקפנות ותחרותיות, ולהגשמה עצמית. גם השפה שלהן דומה: 'להגיע להבנה', 'לברר', 'לפתוח', 'להעלות', 'לתת פידיבקים', 'להיות שם', 'איזון פיזי', 'שחרור ממתחים', 'רגיעה', 'הרפיה', 'תפקוד', 'חוסר סיפוק', 'ספיגת אנרגיה', 'מצבי תדעה', וק הלאה. מעולם בתולדות המין האנושי לא היתה החתירה לאושר ערך מרכזי וגלוי כל כך, ומנסחת במונחים מתחום הפסיכולוגיה. אך יש הגורסים שחתירה זו, יותר משהיא מגדילה את האושר בעולם, מגדילה את האומללות בו.

ייעוץ ארגוני לכל דורש

השפעת הפסיכולוגיה ניכרת ומועצמת גם בתחום הכלכלי-תעשייתי. התרחבות האתוס הקפיטליסטי וצמיחת התעשיות המתוחכמות דירבנה המנהלים הישראלים לייבא שיטות ניהול מתקדמות, ובכללן 'הנדסת אנוש'. מספר חברות ייעוץ ארגוני ויועצים פרטיים בעלי הכשרה בפסיכולוגיה תעשייתית וארגונית, המספקים שירותים למפעלי תעשייה ולארגונים ציבוריים, החל לגדול במהירות. הביקוש לתואר בפסיכולוגיה ארגונית, שניתן לרכוש בפקולטות לפסיכולוגיה, תעשייה וניהול ומנהל עסקים, עלה אף הוא והביא להתפתחות גדולה בתחום.

הפסיכולוגיה העמיקה לחדור גם לשדה האבחון והמיון בעולם הכלכלי-תעשייתי ונהפכה לחלק מהתרבות הארגונית בישראל. תופעה זו צמחה לממדי ענק בארץ (בהשפעת ארצות הברית) כבר בשלהי שנות השמונים. ב-1988 הקדיש המקומון התל אביבי 'העיר' כתבת תחקיר וביקורת נרחבת על מכוני האבחון הפסיכולוגיים, הנותנים חוות דעת לפני מינוי לתפקיד ניהולי. להלן מקצת מהדברים שנכתבו בה:

כל חברה המכבדת את עצמה שולחת כיום את המועמדים לעבודה אצלה לבחינות פסיכולוגיות באחד המכוני העוסקים בכך. במכון יעמוד המועמד מול סוללה של מבחנים, חקירות, שאלות ולחצים, ולאחר כחצי יום יחליטו אם הוא מוכשר מספיק כדי להפעיל, נניח, מגב לשטיפת רצפות במפעל. [...] המבחנים הפסיכולוגיים הנהוגים במכוני מתחלקים לכמה סוגים: מבחני אישיות, מבחני נטיות ומבחני כשרים מיוחדים. מידת הדיוק של מסקנות מבחני האישיות שנויה במחלוקת, ובכל מקרה אינה רבה. הם מכוונים בעיקר לבדוק תכונות של מועמד: יחס לזולת ולעצמו, התמודדות בתנאי לחץ, אגואיזם, שתלטנות, כושר פיקוד, צייתנות וכיוצא באלה [...] מה הופך את הפסיכולוג הבוחן ל'אלוהים' מדוע אנו סומכים על שיקול דעתו ומאבדים את זה שלנו?

העיתונאית נורית דברת שבדקה את התופעה במחצית שנות התשעים כתבה:

יותר ויותר מנהלי מפעלים ומנהלי כוח-אדם מוותרים על שיטת המיון המסורתית, שהסתמכה על התרשמות אישית, ניסיון, השכלה והמלצות. במקום זאת הם נעזרים באבחון פסיכולוגי ובעצם מפקידים בידי המכוני שהוקמו למטרה זו את הסמכות לבחור את עובדיהם. מקורה של התופעה שנהפכה למגיפה היא בצבא - המבחנים לקורס טיס, מבחני קצונה ומבחנים לקורסים אחרים - והיא הגיעה לשוק האזרחי באמצעות הפסיכולוגים והמאבחים שפרשו מצה"ל. אין תקדים בעולם למדינה שבה נעשים מבחני מיון בהיקף כזה. אין עוד מדינה שמקבלת את פסיקת המכוני כדברי חכמה של מעלה. למעלה מ-100,000 מועמדים בשנה עוברים דרך מכוני האבחון שנותנים לכם רשיון להמשיך במסלול החיים שבחרתם: מבחני קבלה לעבודה, לקליטה במושבים, ליציאה לשליחויות ולאיווץ ילדים. המכוני הללו נהפכו לתעשייה המתפתחת לממדים עצומים. כל מבחן כזה עולה בין 500 ל-1200 שקלים. בגוש דן פועלים כ-15 מכוני, ולחלקם סניפים באזורים אחרים. המכוני הוותיקים מעסיקים עשרות עובדים, ומשרתים את מרבית החברות והארגונים הגדולים במשק. יש גם מכוני חדשים, שצצו בשנים האחרונות כפטריות אחר הגשם. כמעט כל חברה שולחת את מועמדיה לעבודה ולקידום - מהמנכ"ל ועד לפקיד הזוטור - למבדקים, המתיימרים לתת תשובה חד-משמעית לגבי שאלות כמו: אמינות, מהימנות, נאמנות, מנהיגות, עבודת צוות, הסתגלות, כושר-מחשבה ורמת אינטליגנציה. הנבחנים מצויים תחת מיקרוסקופ, ממש כמו במעבדה, 7-10 שעות. הם עוברים מבחני-התאמה, מבחני אינטליגנציה, סימולציה מצבים, שאלונים וראיון עם פסיכולוגים ומאבחים. השיטות דומות בכל המכוני.

הפסיכולוגיה ושחיקת התרבות הציונית - סיכום

הפסיכולוגים, כצורת חשיבה, היה גורם חשוב בשחיקת התרבות הציונית ובהשתכללותה והתרחבותה של סדנת המסרים והערכים הפוסט-ציוניים. להלן סיכום וניתוח היבטי השונים של תהליך שחיקה זה.

ביוגרפיה לאומית חדשה

לא אגדה רעי. כיוון שהפסיכולוגיה ריככה את התיוג השלילי של סטייה ממרמה חברתית, היא למעשה הקלה בעקיפין על התקבלותם של 'סוטים' אידיאולוגיים. יתרה מזו, הפסיכולוגיה, לצד מדעי ההתנהגות האחרים, היא מעצם מהותה אנטי-מיתולוגית ואנטי-אגדית, שהרי היא חותרת לחשיפת גרעין האמת מתחת למעטה התמים והפשטני של המוסכמה החברתית (ע"ע 'מיתוס' בתחתיהם של פריד ושל יונג). אין זה מקרה שהמונח המדעי 'מיתוס', שפותח בעיקר בתחום הפסיכולוגיה, החל להישמע ולהתבסס בכתובים בשנות השמונים בתדירות הולכת וגוברת בעיתונות, בספרות ובאקדמיה, עד שהיה בשנות התשעים למטבע לשון שחוק המתמצת את רוח הזמן והמקום. ההיסטוריוגרפיה הלאומית החלה לעבור 'הפרטה': מסיפור מסגרת רחב של המדינה והעם ('אני עליון') לסיפורים קטנים ואנושיים של הרבה 'אני פרטי' ('אגו').

כבר לא קדושים כבר לא מעונים

ניתוח ההיסטוריה הלאומית של ישראל במושגים פסיכולוגיים תרם לדה-מיסטיפיקציה של הזיכרון הקולקטיבי, שכן הוא עימעם את ההילה שנקשרה במשך שנים רבות לאירועים היסטוריים בתולדותיהם של העם היהודי ושל מדינת ישראל. מכה אנושה במיוחד ספג הפנתאון הלאומי. מהיכל תהילה קונצפטואלי, המאכלס אנדרטות מילוליות של גיבורים גדולים מהחיים, הוא הפך עם הזמן למחסן מאובק של דמויות בשר ודם, בעלות חולשות וגחמות אנושיות קטנות. הגישה הפסיכולוגיסטית והמחקר הפסיכולוגי שינו במיוחד את משמעותן של מלחמות ישראל, שהיוו רכיב מרכזי במיתולוגיה הלאומית. הן האיחו את הפן האפל, הלא החאי, של המלחמה: את הממד האישי הטראומתי שהוביל עד אז בספרי הנופלים ובאלבומי הניצחון. הניתוח הפסיכולוגי כמו הכריז: לא עוד 'מלחמת המכבים ביונים' ולא עוד חוויה מחממת, אלא חוויה קשה המשאירה חותם בנפש לכל החיים.

כלי הניתוח הפסיכולוגיים הזיקו במיוחד למרטיחולוגיה הלאומית, שכן הם שינו מן הקצה אל הקצה את היחס למושג הגבורה. דוגמה מובהקת לדרך שבה דגש פסיכולוגי משנה את הפרשנות לאירוע היסטורי אפשר למצוא במאמרה של **עידית זרטל** 'הקדושים והמעונים: כינונה של מרטיחולוגיה לאומית' שפורסם בכתב העת **'זמנים'** באביב 1994. כבר בשם שניתן למאמר ניכרת הגישה הפסיכולוגיסטית למיתוסים הציוניים המאפיינת את החוקרת הזאת וחוקרים אחרים. זרטל מנתחת שלושה מיתוסים מכוננים של הציונות: קרב תל חי, מרד גטו ורשה, ופרשת אוניית המעפילים 'אקסודוס'. היא ביקשה, כדבריה, ללמוד 'כיצד התגלגלו "כשלונות מרהיבים" (כהגדרתו של ההיסטוריון הצבאי הנדע לידל הארט) אלה בזיכרון הלאומי המתעצב והו "נארטיבים מנצחים", מופת של חינוך וחיקוי, כלי לעיצובו של אתוס חדש?', ומהם 'השימושים האידיאולוגיים והפוליטיים שנעשו בשלושה "סיפורים" אלה ובפרקטיקות ההנצחה וההכחשה שהופעלו לגביהם'.

בניתוח אירוע תל חי היא מעניקה לו פרשנות הופכית לפרשנות הציונית. היא בחרה להתמקד - והיסטוריוגרפיה תלויה בראש ובראשונה בפוקוס של החוקר - במה שהיא מכנה 'בנייתה של הטרגדיה ואי-נמנעותה'. זרטל אינה מדגישה את הגבורה או את ההיצמדות לקרקע של אנשי תל חי, שסימלה עבור היישוב בארץ, למרות אי-הצלחתם לעשות זאת, את עיקשותו ואת אומץ לבם של 'היהודי החדש'. אלא היא בחרה להדגיש את העיקשות חסרת הטעם שהביאה לאובדן חיים: 'היו ביישובים מי שקראו לעזוב את המקום כדי להציל את החיים. אבל אנשי ארגון "השומר" החליטו להתעקש ולהחזיק מעמד בכל מחיר, ופנו שוב ושוב לועד הצירים'. זרטל חאה בסיפור תל חי, מבחינת העובדות היבשות אך לא מהיבט הסמלי, סיפור של 'כישלון ונסוגה', ובכך היא כמו רומזת בעליל לכישלון הציוני הטמון בהתעקשות מיותרת על התיישבות במקומות אחרים. לדעתה, 'הפרשנות שניתנה לאירוע לא רק באה לכפר על תחושת העוון של ההנהגה הציונית, לאחות את השבר, לפצות על החולשה והתבוסה, לכסות על הקורבן ולתת למוות משמעות; אלא כוונה לתכלית מרחיקת לכת יותר: חיסולה של חוויית המוות באמצעות השעיית הקורבן ממותו ההיסטורי והפיכתו למת סמלי'. במאמרה של זרטל נהפך המיתוס לאנטי-מיתוס ולמיתוס דמוקרטי פוסט-ציוני בפני עצמו, לא רק באמצעות דוקומנטציה חדשה או פרשנות היסטורית חדשה, אלא גם באמצעות שפה חדשה, רחוקה 'פסיכולוגיזמים': 'הזיכרון של הקולקטיביות היהודית הצעירה בא"י', 'מהלך מפצה על רגש אשמה מודחק', 'הסולידריות עם הטבע והעולם כשלמות אחת', 'האלתר אגו של בן גוריון' וכיוצא באלה. כך מקבלים הדברים משמעות רחבה יותר וכבר אין הם מאמר מדעי ותו לא, אלא נעשים מעין מניפסט פוסט-ציוני.

הציונות בדמות הדכאנית והעריצה

התעצמות צורת החשיבה הפסיכולוגיסטית, בעיקר תרבות הוויזי וניתוח העבר, פגעה גם בדימויים הרם של מוסדות ציוניים מקודשים, כגון הקיבוצים, תנועות הנוער וצה"ל. חשיפת נפגע 'הדיכו' הציוני' הובילה להתפתחות תרבות הוויקטימיזציה, שהיא גלובלית באופייה, כלומר חשיפתם וגינותם של עריצים, מדכאים ומנצלים בהיסטוריה הציונית הרחוקה והקרובה: צברים (כמדכאים ניצולי שואה), אשכנזים (כמדכאים מזרחים), ותיקים (כמדכאים עולים), גברים (כמדכאים נשים), הורים (כמדכאים ילדים), מורים (כמדכאים תלמידים), הטרוסקוואלים (כמדכאים הומוסקסואלים), יהודים (כמדכאים ערבים), מפא"י (כמדכאת את חירות). ההלקאה העצמית, שנעשתה מעין ספורט לאומי, מנגדת לביטחון העצמי, שהיה לעתים מופרז, ולגאוה הלאומית, שהיתה לעתים מדומה, שאיפיינו את ישראל הציונית.

פוסט-מודרניזם כ'נסיוב' אנטי-אידיאולוגי

הציונות, כמו אידיאולוגיות-על אחרות בראשית המאה העשרים, התבססה על תפיסת עולם תמימה וסכמתית (שחור/לבן). היא הניחה דטרמיניזם

היסטורי, הייררכיות והגמוניות של ידע וטעם, בטחה ביסלתנו להגיע לאמת (או לפחות כבודה את החתירה לאמת) והאמינה באדם ובמוסריותו (כי באדם אמין). התפיסה הפוסט-מודרנית, שהבשילה במערב בשנות השבעים וחדרה לישראל בשנות התשעים, היא תפיסה ספקנית, אירחית, פסימית, חשדנית, אנטי-הייררכית, ניהיליסטית ואנטי-אידיאולוגית במובהק, במובן של אידיאולוגית-על. (אני ער לטאוטולוגיה שבטענה זו, שכן הפוסט-מודרניזם גם הוא סוג של אידיאולוגיה, ובאנטי-אידיאולוגיות שלו כמו סותר את עצמו). היא רואה ב'אמת אחת' סוג של עריצות, דוחה פורמליזם, הכתבת טעם ואחידות, מעודדת אקלקטיות, רב-קוליות והטרזגניות ופוסלת הכונה ושלטה. לפיכך תפיסה זו לא רק מנגדת לחח הציונות אלא היא גם סוג של 'איוב רחני', שתרגם לפירוקה. החח הפוסט-מודרנית שיבשה את מהלכה של התרבות הציונית גם בשל האורינטציה האנרכיסטית הטבעה בה, המקשה לקבל דוגמת-על תרבותית. אפילו את הזיכרון הציוני היא מערערת, כדברי חזד גורביץ': 'התפיסה הכאוטית של ההיסטוריה האופיינית לפוסטמודרניזם שומטת את הקרקע מתחת לקיומו של עם ישראל כישות היסטורית לינארית, ולכן גורעת מן הפתוס של המיתוס הציוני העוסק בשיקום הישות היהודית האוטנטית במטרה להביאה לגאולה. [...] האם ירחק היום בו מיתוס מצדה יהפוך ל"סיפור"? האם אין דיון של האתר הקדוש להתחלף ולהפוך למעין Theme Park בנוסח וולט דיסני, שיספר את "הסיפור האמיתי" של מרד היהודים ברומאים בלויית "אפקטים חיים", שיקום לבאים את "החוויה האמיתית" - כדון המערב הפרוע? האם המצב הפוסטמודרני לא מוליך בהכרח לתמטיזציה קיטשית של ההיסטוריה, במטרה להפכה לסדרה של "אפקטים אידיאולוגיים מרגשים"?

אנטי-מיליטריזם

תפיסת העולם הפסיכולוגיסטית פוגעת במיתוס הצה"ל, לא רק משום שהיא חושפת ואף מדגישה את המחיר הנפשי הכבד הכרוך לעתים בשיחת צבאי, בפרט כשמדובר באנשים רגישים, אלא בשל ארבעה גורמים נוספים: ראשית, הפסיכולוגיה מטיפה להימנע מהכללות סטריאוטיפיות ומרגשות שליליים כלפי הזולת והיא מקשה על מלחמת חורמה באיוב דמוני; שנית, הרציונליזם הפסיכולוגיסטי, המעודד ספקנות והצגת קושיות, מהווה 'סיכון מיתולוגי' לארגון שהציות והמשמעת הם לחם חוקו; שלישית, הפסיכולוגיה מטיפה להסרת המסכות, ואילו המסכה היא צידו של הלחם מקדמת דנא; רביעית, הפסיכולוגיה מעניקה לגיטימציה, ולעתים אף ציון לשבח, לחלש ולחריג, והדבר סותר את אתוס הקשיחות, האחידות וה'ישור לחזית' של הארגון הצבאי.

דוגמה מעניינת לאופן שהאתוס הפסיכולוגיסטי מחליש את מיתולוגיית הגבורה של צה"ל באמצעות הפיכתו של ה'חלש' לקורבן, מצויה בפולמוס התקשורתי שהתעורר לאחר תקרית שאירעה בצומת אי"ש. עד פלשתינאי צלם אותה בווידיאו והיא שודרה בטלוויזיה בשלהי 1998. בסרט תועד המון פלשתיני מיידה אבנים על מכונית נוסעת. המכונית מידרדרת וההמון מכה עד זוב דם את אחד מנוסעייה, חייל לבוש מדים, המוטל מקופל על הכביש אחרי שנשקו נחטף ממנו (בסופו של דבר הוא מצליח להימלט ולהציל את חייו). השידור עורר סערה. בשביל רבים האירוע הזה היה ביטוי להידרדרותו של אתוס הגבורה של צה"ל, לתבוסתנות שפשטה בחברה הישראלית ולואבדן כוח ההרתעה. מאמרים רבים גינו את החייל המוכה ואת בית גידולו, אך כעבור זמן קצר נשלף 'מכבה האש' הפסיכולוגיסטי והאיר את האירוע באור שונה לגמרי. כתבת 'מערב' אסתי אהונביץ' מיהרה לפרסם במוסף העיתון ריאיון עם אמו של החייל תחת הכותרת 'בשם האם'. בראש המאמר, תחת כותרת המשנה 'הלביאה ליסה מיארה אמו של אסף מיארה, קורבן התקרית בצומת אי"ש, לא מתכוננת לוותר', נכתב באותיות קידוש לבנה: 'אשם, מיהר חורצי המשפט לקבוע. איש לא עצר לשאול את עצמו מיהו החייל המוכה, אסף מיארה, ומה נשא על גבו כשהגיע אל הצומת ששינה את חייו'. בריאיון תיארה האם את ילדותו העשוקה של בנה ואת הסבל שנגרם לו כדבריה בילדותו ולכן יש להבין אותו ולמחול לו: 'אלמלא הנכות שלי והניתוחים הקשים אסף לא היה עובר לשרת קרב לבית, בבסיס בית אל. הוא היה יכול להיות חייל מאושר במוצב בלבנון, כמו שחלם'.

'לבכות לך'

בתחום החשיפה הרגשית וגילוי הנפש, שנחשב בעבר לביטוי נשי מובהק, היתה השפעתו של הפסיכולוגיזם על הדור הצעיר מהירה מהצפוי והיא החלה לשנות את התרבות ואת ההווי הפנימי בצה"ל. הנרמה הציונית הגורסת שצריך להיות חזקים ולמעט בגילויים של יגון וצער על מות קרובים - 'אל בכות, אל ספוד לעת כזאת!' - החלה להתחפף אחרי מלחמת יום הכיפורים, עם התערערתו של צידוק הדין האוטומטי. בינואר 1974 פירסם כתב העת הקיבוצי 'שדמות' מאמר נוקב מאת חביק רזנטל, אז חבר קיבוץ נחשון, שכתרתו 'עת לבכות'. בהקדשה נכתב: 'לאחי גדי, שלא יבכה עוד'. וכך כתב רזנטל:

קרה הרבה, לאורך לחוב ולעמק. קרה לדור שלם. קרה לציונות. קרה מה שלא קרה במלחמות קודמות. ואת זה צריך לבכות. ורק מי שיודע לבכות את זה עד תום - יכול גם לצאת מזה. כבד יותר, מבגר בכמה שנים, קצת בשן וקצת בעין, אבל לצאת. אחרת מצטבר הבכי במאות האפלות של הנשמה, ונוקם את נקמתו ברגעים בהם הוא דרוש פחות מכל. [...] גם אני בעד ארצו - אבל לא טוב למות. לא כעובדה ולא כעקרון חימכי - אפילו אם טרומפלדור באמת אמר את זה במצב של אובדן חושים. הגילויים הספארטניים של האבות, החוזרים ביום ההודעה על נפילת הבן בשדה-הקרב, או האמהות הסתבות 'דפים קרביים', על מנת להכין את הצעירות מהן למה שצפוי להן, כדי שהללו יקבלו זאת אם לא בחדווה הרי לפחות כצא-אלוהי, ממרדים אותי. משהו מעוות בהם.

באותו גיליון הופיעה גם רשימתו של ארנון לפיד, בן קיבוץ גבעת חיים איחוד, 'הזמנה לבכי'. לפיד כתב בין השאר:

אני רוצה לשלוח לכם הזמנה לבכי. היום והשעה אינם חשובים, אך תוכנית הערב, אני מבטיח, תהא עשירה: בכי. נבכה שעות וביחד כי לבד זה לא יוצא לי. משך כל המלחמה רציתי לבכות ולא יכולתי. עכשיו זה ילך, זה מוכרח ללכת. אין דבר שיעצור בעדנו. אני אבכה על המתים שלי: אברהמ'ה, אילן, אמיתי, דודו, עוזי, יאיר, בני - ואתם תבכו על שלכם. ויחד נבכה על החלומות מהם הקצנו, על הדברים הגדולים שהפכו קטנים, על האלים שהכזיבו, ועל נביאי-השקר שעלו לגדולה, על חוסר-הטעם, חוסר-הרצון, חוסר-הכוח על ההווה שאין בו גם קרן אחת של אור, ועל העתיד שיהיה שונה לחלוטין. נבכה על השכולים החדשים ועל האלמנות החדשות ועל היתומים החדשים, על הידידיות העזות שנחתכו, על האשליות שנופצו, על התיזות שהוכחו כחסרות-בסיס, האמיתות שנתגלו כשקרים, התוכניות שנתקמו ולא תצאנה לפועל ועל העצב שירחף כענן על כל השמחה לנצח.

רשימתו של לפיד פורסמה לראשונה ב'איגרת', שבועון איחוד הקבוצות והקיבוצים, ועוררה תגובות רבות ומנוגדות, בפומבי ובמכתבים פרטיים. 'שדמות', שפירסם את המאמר בשנית, הביא באותו גיליון כמה מהן. לוטה אהרון כתבה: 'אני אמא של דודו ושל חנוך - והם לא היו מסכימים אתך. לא לבכות הם היו חציים לראות אותנו. [...] לא, ארנון, כאשר ישראל נפל, דודו צעק עלי - אמא, אסור לך לבכות! צנחנים לא בוכים. [...] בגלליה האחרונה דודו כתב לי "לא לבייש את הפירמה" - לא, דודו, אנחנו נהיה ראויים לך. נשב ונחשוב. תהיה חזק, ארנון - ככה הם רצו אותנו'. לעומת זאת, אדם אחר, שהעדיף להזדהות כיהושע בלבד, כתב: 'התפלאתי על אומץ לבך, רגישותך וכוונתך המסוכנת. עד מתי תעז, ארנון, לחשוף עצמך בפני קהל קוראים עלומים? שהרי מה שיפה לומר בין ידידים קרובים מסוכן לאומרו בפני ציבור שאינו יודע אותך וישמח לקרעך לגזרים ולשפוט על פי דברים המתקשרים - בדעת קוראים שאינם מתאמצים לדייק ולהבין - ל"דפיטיזם", "שנאת ישראל", וכו'. [...] מעולם לא אהבתי רשימה כמו שאהבת את זו שלך. אינני מתייחס לפלא הסגנון - אלא לפלא הרגישות והאומץ. כדי לכתוב בכנות ובאינטימיות כזאת על בכי וכאב, מבלי לשלם מס ל"כוח", ל"גבורה", ל"הפי אנד" ול"תקווה המבצבצת", כפי שנוהגים הכל בבגליות מבחילה, צריך באמת אומץ וחוצפה לא מעטים'.

ואכן, נדרשו 'אומץ' ו'חוצפה' לא מעטים לכתוב את מה שכתב לפיד באותה עת. אולם לפיד דיבר על בכי מטפורי. בכיו עדיין לא נראה בפועל ובפומבי לקוראי הרשימה. הדמעות פרצו ממש את סכר האיפוק וההבלגה רק כעבור עשור ושינו את הנורמה. זמן לא רב אחרי מלחמת לבנון הבחין הציבור בארץ, ובכלל זה הפיקוד הבכיר בצה"ל, בתופעה חדשה ומפתיעה: חיילים קרביים ממררים בבכי גלוי וקולני בהלוויות של חבריהם לנשק. הבכי הספונטני עורר ביקורת ציבורית וגילויי אהדה כאחד, בעיקר משום שהוא נגד את הדימוי המיתולוגי של הלוחם המאופק והמבליג.

הגיעו הדברים לידי כך שבראשית 1988 הקדיש המטה הכללי של צה"ל מזמנו לדיון בסוגיה, 'האם מותר לחיילי הצנחנים לבכות בהלוויות חבריהם שנפלו'. הדיון במטכ"ל התקיים בעקבות דיווחים של אמצעי התקשורת על צנחנים שבכו בעת ההספד לשלושה מחבריהם שנהרגו בלבנון. הרמטכ"ל התנגד באותו דיון לריטואל הדמעות מחשש שהדבר פוגע בתדמיתו של צה"ל כצבא גא וחזק וגם משחק לידי אויביו. לעומת זאת, אלוף פיקוד הצפון יוסי פלד לא ראה בכך כל פסול וטען שהדבר תורם לתדמיתו האמנית של צה"ל. הדיון במטכ"ל היה תיאורטי בעיקרו, שכן המחסום לדמעות כבר נפרץ ללא שוב, ומה שהחל כביטוי ספונטני של חברים לנשק הפך במהירות לנורמה חדשה של בכי קורע לב ללא עכבות בהלוויות חיילים. המסורת החדשה השתרשה בעידוד העיתונות, שלא גינתה את הבכי אלא אף ראתה בו חלק מתהליך הסרת הצביעות שאיפיינה כביכול את ישראל בעבר וכהתנהגות העולה בקנה אחד עם האתוס הפסיכולוגי החדש של פתיחות, כנות והודאה בחולשה. הבלטת הבכי נעשתה באמצעות תמונות ענק צבעוניות (לעתים בעמודים הראשונים של העיתון) של לוחמי גולני ושל צנחנים, הסובשים את פניהם וממררים בבכי על קבריהם הטריים של חבריהם לנשק, ובאמצעות כתבות נלוות שהבליטו בגלוי ובסמוי לא את עוצמת הלוחם המאופק אלא את הצער הספונטני על האובדן. **נעמי לויצקי** תיארה בכתבה שהתפרסמה במוסף לשבת של **'ידיעות אחרונות'** במאי 1993 מסיבה שערך הוועד למען החייל ב'מלון הצפון' לצנחנים שאיבדו את חבריהם במארב בלבנון:

בצידי האחר של הלובי התגודדו חיילי פלוגת הצנחנים הפצועה, חיילי המארב הקטלני. חלקם ישבו מכוּנסים בתוך עצמם, חלקם הסתובבו חסרי מנוחה. אבל כבד עמד באוויר. שבעה הרוגים בחודש, ארבע לוויות ביומיים. מאזן אימה. לפתע עלה אחד מהם לבמה. חולצת טי, מכנסי ב', מעליים חומות גבוהות ודיסקיט. אט אט התקבצו ובאו לכיוון הבמה שאר חיילי הפלוגה. 'אני רוצה להקדיש את השיר הזה לחברים...'. אמר הצנחן שעל הבמה וקולו נסדק. אחרי רגע התעשת, ניגש למקלדת והתחיל לשיר. החיילים עמדו מסביב ועיניהם קרועות. 'הוא נישאר בן 20 והזמן חלף', שר הצנחן בקול קטן ונוגה [...]. בתנועות ידיים כבדות ואיטיות חיבקו חיילי הפלוגה זה את זה, ניצבו בשקט בשקט, כמו גוף אחד. יד מונחת על כתף, דמעה זולגת על לחי. והשיר המשיך להתנגן.

מאלף מבחינה סוציולוגית להשוות את דפוסי השכול והזיכרון של הצנחנים בשנות התשעים לאלה בשנות החמישים. ההשוואה עולה מקריאה של תיאור טקס הזיכרון ל**ירמי ברדנב**, אחד הלוחמים המיתולוגיים של הצנחנים שנפל בשנות החמישים, שכתב **חיים גורי** בספר הזיכרון לברדנב:

הצנחנים, שישבו ממול, לא-הרחק מקיר הסלע שהוא, ארגמני כלשהו, שתקו, ורגע נדמו כפסלי-נחושת. [...] היתה הרגשה, ששבט לוחמים נאסף, בטקס האופייני לו, להעלות את זכר לוחמיו. היכן היה העצב באותו לילה? היה שם עצב שקט, שפוזר חלקי-חלקים בדממה ובחליל ובאקורדיון ובשיחת האנשים שדיברו על האיש. משהו גברי וחזק, מאופק מאד.

כאשר נרצח ראש הממשלה יצחק רבין בנובמבר 1995, היה הבכי הקולקטיבי והפומבי של בני הנער ושל הצעירים, שחבם לא ידעו כלל את תולדותיו ופועלו ההיסטורי של רבין, לאחד מסמלי האבלות הלאומית. הוא פרץ משום שהחברה הישראלית נעשתה פתוחה ומוחצנת יותר, חברה שלמדה להביע את רגשותיה ואיננה חוששת להתפס בחולשתה. אבל היתה לכך גם סיבה פסיכו-תרבותית: זו היתה מעין קינה משותפת - ביטוי טקסי של דור חדש שהחל לראות בבכי חסר המעצרים מדד להצטיינות על פי סולם הערכים הפסיכולוגי.

דור החיילים של שנות התשעים נחשף כבר מילדותו למודלים פסיכולוגיים של התנהגות רגשית וחונך להתייחס באורח שונה למוות ולשכול, בהשוואה לדור של הוריו וסביו. הוא קרא ספרים שבהם, כדברי חוקרת ספרות הילדים מירי ברוך, 'כאשר מוות מתרחש במלחמה, נעדר ממנו פתח הרחי, וחווית האובדן היא אישית ופרטית'. זהו דור שלא נחשף, כדורות ישראליים שקדמו לו, לספרים שראו בשכול ביטוי לאהבת מולדת, אלא לספרים שהחלו להתמקד 'בצד הפסיכולוגי של הפרט, במקרה זה הילד, בסבלו ובמצוקותיו הקיימים ונבועים מן השכול'. לדבריה, 'בשנות הארבעים מעצבים השכול והיתמות כאסון חברתי, הם אבדה של הכלל. [...] כל אלה נדחקו בשנות השבעים מפני האינדיבידואליזם. השכול כאן הוא בעיית הקיומית של הבן. החברה על פי חוב אינה סועדת ומסייעת, אלא מתנכרת. גם סיבת המוות אינה נזכרת, שכן אין בה חשיבות ואין היא מקילה על סבלות היום יום'.

'זיבור' לפולקלור הצבאי

האתוס הפסיכולוגי הביא לשינוי גם בדפוסי הסוציאליזציה של חיילי צה"ל, שהיו חלק מהתרבות הציונית. למשל, הענשת טיחונים. הביקורת

הציבורית, ובעיקר התקשורתית, על טקסי החניכה ההיתוליים (ה'זבור') ועל הענישה הגופנית ('טרטורים', 'קאדרים') שיכנעה את צה"ל לשנות מדיניות בתחום זה. מה שנחשב בעבר למסורת מצ'ואיסטית חביבה, המקשיחה את הלוחם ומגבשת את היחידה, הוגדרה עתה כ'התעללות' לא חוקית ולא מוסרית. נאסר על מפקדים לטרטר וניתנה הוראה להעמיד לדין מפקדים שחרגו מהנהלים החדשים. המדיניות החדשה הוקשחה עם כניסתו של רב אלוף שאול מופז לתפקיד הרמטכ"ל. מופז הדגיש שהוא מייחס חשיבות לשמירה על כבודם של חיילים, ואף העניש לא אחת מפקדים שחרגו מהראותיו, כפי שהתגלה לו בביקורת שערך בבסיסי טירונים. סמלית ומשקפת את הרח החדשה היתה הצעת מפקד חטיבת הצנחנים, אלוף משנה גדי שמני, כאשר הוחל בתכנונה של עצרת החטיבה השנתית של הצנחנים בשנת 1999, לערוך את האירוע תחת הסיסמה החדשה 'פעם צנחן תמיד אדם'. הסיסמה שהציע באה להחליף את הסיסמה המצ'ואית הוותיקה 'פעם צנחן תמיד צנחן', 'מתוך כוונה להדגיש שחטיבת הצנחנים חאה בשמירת כבודם של החיילים ערך עליון'.

סוס טרויאני במחנה

הפסיכולוגיה, כמו כל מדע, היא חקרנית מטבעה, וכיוון שגופים ממסדיים, ובכללם הצבא, עשו בה שימוש לצורכיהם הייעודיים, היא גם היתה 'סוס טרויאני', אנטי-מיתולוגי, שחשף שקרים, הדחקות ומחדלים של אנשי מפתח. הטיפול בסוגיית הירידה במוטיבציה לשרת בצה"ל, שנדון לעיל, ממחיש את תפקידה של הפסיכולוגיה ככלי חשיפה. ההתפרצות הפתאומית של משבר המוטיבציה, לאחר דגירה כה ארוכה, מדגימה גם את אחד מעקרונות הדינמיקה האנטי-מיתולוגית: הכוחות החברתיים התת-קרקעיים כמוהם כלבה רותחת הפורצת החוצה בעוז כאשר נוצר סדק רחב דיו בקרקע. משעה שהיא פורצת אל פני השטח, היא מוחקת בבת אחת מרחבים של אידיאליזם מבוצר.

[לדף המאמר באתר <<](#)